

voldoen. Feitelijk toch bleef de grondslag van het oude stelsel in hoofdzaak bestaan, maar de stijl van het gebouw, dat men daarop plaatsre, vertoont zulk een zonderlinge mengeling van vrije kerk- en staatskerkelijke denkbeelden, dat het eerlang tot afbraak zal nopen. Het vraagstuk blijft daarom aan de orde van den dag.

HOOFDSTUK XII.

De overmacht van den staat over de gallicaansche kerk.

Zooals wij vroeger zagen, had de gallicaansche kerk zich steeds een bepaalde zelfstandigheid verzekerd, vooral tegenover het pausdom. Koningen, geestelijken en parlement plachten, als het daarop aankwam, steeds broederlijk samen te gaan. Het baart dan ook geene verwondering, dat juist uit Frankrijk de invloedrijkste kampvechters vóór het houden van concilies waren voortgekomen. Als vrucht van hun arbeid had Frankrijk de pragmatieke sanctie van Bourges in 1438 verkregen, waarbij het algemeene concilie als hoogste autoriteit inzake de leer werd erkend en aan de kroon een groote invloed op de bezetting der bisschoppelijke zetels en daarmee op den clerus in zijn geheel werd toegekend. Maar door het concordaat, dat koning Frans I den 18en Augustus 1516 met Leo X sloot, werd wél het nationaal karakter der kerk versterkt, maar ook de macht van den vorst over haar te zeer vergroot.

De drie voornaamste bepalingen daarvan betroffen: de verkiezing van geestelijken, de annaten en de appellen op den paus. Wat de eerste betreft, deze zou niet langer in de handen der kapittels berusten, maar in die des konings, die voortaan zes maanden na het ontstaan van eene vacature den nieuwen bisschop of abt zou benoemen, terwijl de paus verplicht zou zijn deze benoeming goed te keuren, tenzij er canonieke bezwaren waren. De paus zou kunnen beschikken over benoemingen „in curia vacanti”; elk kerkelijk patroon zou bovendien, als hij minder dan vijftig kerkelijke ambten had te begeven, één, en als hij er meer dan vijftig te begeven had, twee aan den paus afstaan. In de tweede plaats werden de annaten voor de groote beneficiën hersteld, zoodat de jaarlijksche bate daarvan weder ten voordeele van Rome kwam. En ten slotte zouden de causae majores, die door het recht werden bepaald, ter berechting aan den paus staan, terwijl deze zich verbond de andere geestelijke rechtszaken door de gewone rechtbanken binnen het koninkrijk te doen behandelen.

De paus schonk dus den koning het benoemingsrecht der geestelijken, ten nadeele van de kerkelijke kiescolleges, en de koning vergold dit door de toekenning aan den paus van de groote inkomsten der annaten en de erkenning van zijn titel als rechter in causae majores.

Hevig was aanvankelijk de tegenstand zoowel van de zijde der geestelijkheid als van het parlement en de parijsche universiteit geweest. De bisschoppen hadden eene taal doen hooren, die den koning er zelfs toe bracht hen te dreigen met opzending naar Rome; het parlement besloot het concordaat niet aan te nemen; de parijsche universiteit verbood den boekhandelaars het verdrag te drukken of te verkoopen. Maar deze tegenstand had niet gebaat. Het parlement moest het concordaat registreeren, en het deed dit den 22en Maart 1517 „ex ordine et de praecepto domini nostri regis, reiteratis vicibus facto”. En toen het parlement desniettemin doorging het benoemingsrecht der gallicaansche kerk te verdedigen, verscheen er den 6en September 1527 een koninklijk bevelschrift, waarbij het recht aan het parlement werd ontzegd te oordeelen over zaken, die in verband stonden met de benoeming van geestelijken. Zoo ijverig waakte de koning voor het hem toegekende recht.

Op het standpunt van Frans I was dit alleszins begrijpelijk. Hij toch trok met forsche hand de lijn, die Philips de schoone in de richting van een sterk centraal gezag begonnen was te trekken, door. In zooverre was hij de baanbreker der absolute monarchie, de wegbereider van Lodewijk XIV. Allerlei kerkelijke en staatkundige machten zouden daarvan echter het slachtoffer worden. Men heeft dit wél gevoeld bij het tot stand komen van het concordaat en dan ook, zooals wij zagen, pogingen aangewend om het te niet te doen. Doch reeds was de macht van Frans I te groot; men moest buigen. Dientengevolge werd de fransche geestelijkheid hoe langer zoo meer onderworpen aan den koning. Hij benoemde de geestelijken — en men deed dus het ongeloofelijke om zijn gunst te verwerven. Verderfelijk werkte in dit opzicht bovendien de bepaling van het concordaat dat de verwanten van den koning en de adel benoembaar waren voor alle geestelijke ambten, ook al hadden zij geene opleiding tot godgeleerden gehad. Zoo werd er langzamerhand in Frankrijk eene geestelijkheid gekweekt, die als van vorstelijken bloede en van adel, vasal werd van den koning. De gallicaansche kerk, die van lieverlede hare vrijheden zich zag ontnemen, werd niet eens eene nationale kerk, die het voorrecht had sterk te staan tegenover het internationalisme van Rome. Zij werd een trede van de trap naar den koninklijken troon, die dezen schraagde, maar waarop tevens de vorst zijne voeten plaatste ten teeken harer volkomen onderworpenheid.

In de geweldige worsteling, die de gallicaansche kerk meer en meer van hare vrijheid ten bate van de macht des konings beroofde, vormde de strijd tusschen roomschen en protestanten, een beteekenisvol, ja machtig element. De roomsche kerk had in die dagen in Frankrijk een dubbelen stoot te verduren. De renaissance en het humanisme hadden velen bewust of onbewust van de oude kerk vervreemd. Uit die kringen kwamen de tegenzin tegen en de spot

met de domheid der geestelijkheid, de haarklooverijen der juristen, de ruwheid der groote heeren vooral tot uiting in de van sarcasme overvloeiende geschriften van François Rabelais. Tevens sloot zich bij die humanistische beweging eene meer bijbelsche richting, eenigszins mystiek getint, aan, die haar middelpunt in Meaux had. Onder de bescherming van den bisschop Wilhelm Briçonnet verzamelden zich daàr een tijdlang om den parijschen professor en humanist Lefèvre d'Étaples verscheidene geleerden, die zich onder zijne leiding oefenden in dieperen schriftzin en vroom leven. Vrijmoedig verzette men zich daar tegen kerkelijke dogmen en gebruiken, voor zoover deze, naar hunne meening, in strijd waren met den bijbel. Onwillekeurig bereidden zij aldus mede de reformatie voor, al bleven zij in de moederkerk.

Straks zou de hervorming dien ontgonnen akker gaan bewerken. Eerst Luther en daarna vooral Calvijn, wiens Institutio de classieke grondwet wordt van het fransche protestantisme. De naam „calvinisten” verdringt dien van „lutheranen”; als scheldnaam wordt straks voor de protestanten de naam Hugenoten gebruikt. Vooral de groote handelssteden en de universiteiten worden middelpunten van de nieuwe beweging. De adel en de gezeten burgerstand leveren de meest geestdriftige aanhangers van het calvinisme. De onder de vervolgingen van Frans I naar Genève gevluchten, maar in het begin van de regeering van zijn opvolger Hendrik II, toen deze eenige verademing aan de verdrukten gaf, naar Frankrijk teruggekeerden, werden nu warmer propagandisten voor de calvinistische beginselen dan ooit te voren. De eigen hervorming wordt krachtig ter hand genomen. Te midden van de gevaren der vervolging wordt zelfs te Parijs eene nationale synode gehouden, waar de machtige poging werd gedaan om eene algemeen bindende en van den staat onafhankelijke, kerkelijke organisatie in het leven te roepen. In één woord — het calvinisme wordt in Frankrijk eene macht.

Des te heviger wordt nu echter de strijd. En in dien godsdienststrijd mengt zich als een belangrijk deel die oude worsteling tusschen koningschap en adel. Reeds in de tweede helft van de regeering van Frans I had zich, ten gevolge van zijne nederlagen en de verzwaarde belastingen, de ontevredenheid bij den adel en de aanzienlijke burgers meer en meer doen gelden. Na den dood van Hendrik II gorden zich dan ook de stenden tot den strijd aan tegen de voortschrijdende macht der monarchie voor eigen constitutioneele rechten en vrijheden. En zij vinden hierbij in de beginselen der reformatie een machtigen bondgenoot. Jaren lang zou Frankrijk's bodem beven onder den vreeselijken strijd van duizenden om redenen van godsdienst en politiek.

Het fanatisme van lotharingsche prinses, de Guises, bond den strijd aan tegen de aanhangers der hervorming en verwekte een burgeroorlog, die het fransche volk op het verlies van zijn beste

krachten, zijn uitnemendste zonen en de algemeene welvaart is komen te staan. Catharina de Medicis, die het moordtoneel van 24 Augustus 1572 te Parijs op touw gezet had en het door haar zoon Hendrik als hertog van Anjou had doen organiseeren, verpestte bovendien den volksgeest door haar listige samenspanningen, waarvan nu eens de Hugenoten dan weder de Guises het slachtoffer waren. Met het dalen van het aanzien van het huis Valois, niet het minst door de zorgeloosheid en zedeloosheid van een Hendrik III, werd de worsteling heviger tusschen de Ligue, die den hertog van Guise op den koningstroon wilde geplaatst zien, met den steun van Philips II en het spaansche geld, en tusschen de roomsche edelen, die voor den wettigen koning tegen den spaanschen invloed bleven strijden. Bovendien bood de verzwakking van de monarchale macht, gelegenheid aan gouverneurs in de provincies en bevelhebbers in de steden, om hunne zelfstandigheid, ten koste daarvan, te verkrijgen, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor hunne nakomelingen. En eindelijk begon de eenheid des rijks door de herleving der oude feodale eischen gevaar te loopen. Op allerlei wijzen werd Frankrijk alzoo door gevaren bedreigd. Het gaf alom oorlog en verwoesting, burgerkrijg en moorderij, opstand en intrige te aanschouwen. Is het wonder, dat waar de grondslagen van het staatsleven aldus werden omgewoeld en godsdienst en kerk werden vergiftigd, denkers zich aan het werk zetten, om in den chaos dier dagen, zich helder bewust te worden van de roeping van den staat, het wezen der monarchie en hunne verhouding tot godsdienst en kerk.

Een algemeene trek bij deze schrijvers is het vertrouwen in den mensch. Zij zien hem niet als Machiavelli en Hobbes, als van nature boos, zoodat alleen een zeer strenge arm en een almachtige staat hem kunnen beheerschen en de orde bewaren, maar zij houden vast aan het ideaal van de verbetering des menschen en ontwerpen schetsen van de gemeenschap en den staat, zooals zij worden moeten en zullen. Dientengevolge neemt de ethiek in hunne beschouwingen een voornamen plaats in. François Hotman (1524—1590) ijvert voor een koningschap, dat zich boven de partijen plaatst en de belangen van allen behartigt. De idee eener volksmonarchie zooals Engeland kent, lacht hem toe, en hij begeert een gemengden staatsvorm, waarin de adel den tusschenschakel vormt tusschen den koning en het volk, omdat de aristocratie eenerzijds door traditie en zuiverheid van bloed nader bij den koning staat en anderzijds vele belangen met het volk gemeen heeft. Hubert Languet (1518—1581) treedt in het krijt voor eene volksvertegenwoordiging, die in belangrijke zaken door den koning moet worden geraadpleegd. Michel l'Hôpital (1505—1573) hecht zijne staatsphilosophie vast aan rede en zedelijkheid. Het is de bestemming van den mensch om naar de inzichten van zijn rede te leven, en daar het recht een uitvloeisel die rede is, moet het recht boven de macht gaan. Alle macht moet, wil zij niet verwerpelijk zijn,

redelijk wezen. En nu leert de rede, dat behalve de gerechtigheid ook de godsdienst een pijler is, waarop de staat rust. De monarch moet derhalve, om recht te doen, alle partijen gelijkmatig beschermen en allen geloofs- en gewetensvrijheid waarborgen, ter wille der religie. Michel Eyquem de Montaigne (1533—1592) legt er den nadruk op dat alleen het gezag van de wet rust onder de burgers kan brengen en dat de grootste politieke deugd de vrijwillige onderwerping aan de wetten is. Te midden van de troebelen zijner dagen spreekt zich hierin zijn verlangen uit naar orde en legaliteit. Pierre Charron (1514—1603) ziet het heil des volks in een soeverein, die aan geen andere wet dan die der natuur en die van God is onderworpen, en alle onderdanen in gelijke mate recht verschafft. Want gerechtigheid is de grondslag van alle staatkundig en maatschappelijk samenleven, namelijk gerechtigheid, die te beschouwen is als de heerschappij van de rede over de zinnelijkheid. Maar hoog boven deze allen, die hunne wijsgeerige denkbeelden kenbaar maken om in de ellenden van hun tijd en den strijd om de macht, stuur aan het schip van staat te geven, staat Jean Bodin (1530—1596)¹⁾, wijsgeer en geschiedvorscher, jurist en staatsman, theoloog en oriëntalist, die ons voert op het hoogtepunt van de staatsphilosophie uit den tijd der fransche renaissance.

Voor hem is het huisgezin de ware bron en oorsprong van den staat. Slechts in grootte onderscheidt de laatste zich van het eerste. Gelijk het hoofd der familie deze vertegenwoordigt, zoo doet de soevereine macht het den staat. Deze soevereine macht vormt de eenheid van de staatsmacht. Zij is absoluut. Alleen is zij door verdragen en beloften gebonden, gelijk God zelf in den bijbel zich door Zijn verbond gebonden acht. Die soevereine macht bestaat in het recht om wetten te maken; oorlog te verklaren en vrede te sluiten; de hoogste staatsambten te bezetten; de hoogste beslissingen (dernier ressort) te nemen; gratie te verleenen. Uit deze rechten vloeien dan verder andere als dat om munt te slaan en belasting te heffen, en honoraire rechten als de titel van majesteit voort.

Die soevereiniteit is ondeelbaar en is en blijft bij het volk. In zooverre is en blijft de staat altijd een volksstaat. De regeeringsvorm kan echter, doordien het volk een vorst aanstelt, monarchaal worden.

¹⁾ Zijn „Heptaplomeres” werd in 1841 in Berlijn door Dr. G. E. Guhrauer vertaald en uitgegeven met een voorwoord van Neander. „Les six livres de la Republique” zijn uitgegeven te Parijs 1577. De volledige bibliographie van zijn werken bij Roger Chauviré in zijn: Jean Bodin, auteur de la „Republique”, Paris 1914. Zie verder: H. Baudrillart J. Bodin et son temps, Paris 1853, en Fr. Renz. Jean Bodin, ein Beitrag zur Geschichte der hist. Methode im 16. Jahrhundert 1905.

Van de drieërlei monarchie, die Bodin kent, de monarchie seigneurale, de monarchie despotique en de monarchie royale ou legitime, is de laatste zijn ideaal. Hij schildert haar met de schoonste kleuren. De onderdaan volgt daar de wetten van den vorst op en de vorst doet het de wetten der zedelijkheid en der natuur. De vorst wordt echter niet wettig door geboorte of erfelijkheid, maar door het betrachten van gerechtigheid; deze en deze alleen is de grond en de rechtvaardiging van zijne macht.

Want het hoogste doel van den staat is niet de menschen gelukkig te maken, maar de verwezenlijking van de gerechtigheid en het hoogste goed. Bij den enkelen mensch bestaat dit laatste in de verzorging van lichaam en geest in den besten zin des woords, om zich alzoo tot God, tot de ware contemplatie, te kunnen opheffen. Maar de ziel des menschen kan dit niet zonder behoorlijke ontwikkeling van het lichaam en deze laatste is alleen bereikbaar bij persoonlijke rechtsbescherming en zekerheid van bestaan. Zoo is het nu ook bij den staat, die eveneens uit lichaam en geest bestaat. Op den bodem van zijn stoffelijke zekerheid en rust kunnen zich alleen zijne geestelijke goederen, zedelijke en intellectueele, ontwikkelen, namelijk beheersching van driften, wetenschap en de ware godsdienst. Voor die mogelijkheid moet de monarch steeds op de bres staan en daartoe is boven alles noodig het oefenen van gerechtigheid.

Daartoe behoort nu ook zijn verdraagzaamheid in zake den godsdienst. Bij den strijd tusschen de verschillende opvattingen van dezen moet de monarch volkomen onpartijdig blijven. Alleen wanneer het algemeen belang geschaad wordt, moet hij zich daarin mengen. Anders niet. Maar wél moet hij zich tegen één leer scherp verzetten en dat is het atheïsme. Want dit breekt beide, de hoogste en de aardsche macht, af. De monarch toch verliest door de loochening van God zijn eigenlijk karakter, namelijk diens beelddrager op aarde te zijn. Maar behalve dat de godsdienst de voornaamste grondslag is van de macht der vorsten, is hij het ook van de uitvoering der wetten, de gehoorzaamheid der onderdanen, den eerbied voor magistraten, de vrees om kwaad te doen en de wederkeerige genegenheid der menschen. Alle pogingen om de publieke moraliteit te verheffen zijn ijdel, wanneer niet diep in de harten der menschen de overtuiging levendig blijft, dat God is een wreker en belooner. Bovendien heeft de staat in God zijn oorsprong en einddoel. Niet het succes, maar de contemplatie der goddelijke dingen is het hoogste geluk der burgers. Daarom moet de monarch in het atheïsme zijn ergsten vijand zien en dezen met alle kracht bestrijden. In dit opzicht — en tevens ook om zijn nevelachtig godsbegrip te leeren kennen — zijn de volgende woorden merkwaardig, door één der personen in zijn „Heptaplomeres” geuit en waaruit wij zijn eigen geest proeven: „Ook ga ik gaarne en zonder afkeer overal in de heiligdommen van joden, mohammedanen, christenen, zelfs lutheranen en zwinglianen, om niet beschuldigd te worden een atheïst

te zijn of een oproerling, in staat om de rust van den staat te verstoren. Ik erken echter dat ik, wat ik eenmaal van het hoofd of den meester van alle andere goden heb, vasthoud. Wat zou ons dan verhinderen onze gebeden te mengen in die van 't algemeen, om te naderen dien algemeenen vader van de natuur en dien oorsprong van alles, zoodat hij ons allen leide in de kennis van den waren godsdienst?" Wij zijn hier op de lijn van Rousseau's verplicht geloof in het Être suprême, maar in strijd met de uitspraak van den koning der Gothen Theodoïk, die door Bodin met instemming wordt aangehaald: „De godsdienst laat zich niet bevelen, want niemand kan gedwongen worden tegen zijne overtuiging in te gelooven." Wat nu Bodin's verhouding tot de kerk aangaat, erkent hij hare groote beteekenis met het oog op hare waardigheid, hare nauwe relatie met de kroon, en haar invloed op het volk. Maar hij verzet zich tegen hare ontzaglijk vele privileges. Hare jurisdictie moet beperkt blijven tot kerkelijke overtredingen en zelfs moet de geestelijke van de straf zijner superieuren in beroep kunnen komen bij de wereldlijke overheid. Pauselijke bullen, die met straf bedreigen, binden Frankrijk's koningen niet. Het geven van goederen in de doode hand is niet geoorloofd. Ook keurt Bodin af dat de kerk tienden heft van den oogst en vrij blijft van het betalen van belasting. Feitelijk ijvert hij voor scheiding van staat en kerk, ook in het belang van de versterking van de familie, die uitsluitend grondslag van den staat moet blijven.

Te midden van die hevige worsteling in de geesten dezer mannen, zoowel als in de werkelijkheid, in het midden der zestiende eeuw, beproefden de algemeene staten van Orleans in 1560 nog, niet alleen milder bepalingen voor zichzelf te verkrijgen, maar ook de pragmatieke sanctie in eere te herstellen. Wat dit laatste betreft, kwam er wél eene ordonnantie tot stand, met betrekking tot de verkiezingen der geestelijken en het beletten der annaten, die echter nooit werd uitgevoerd, zoodat het concordaat de grondslag bleef van het publiek recht, voor zoover dit de verhouding van den staat tot de kerk, inzonderheid tot den paus, gold.

Grootere moeilijkheden deden zich echter voor de kroon voor, toen het concilie van Trente, onder den drang van de verspreiding der reformatorische denkbeelden, saamgeroepen tot uitroeing der ketterijen, het herstel van de kerkelijke tucht en de hervorming der zeden, besluiten had genomen, met betrekking tot die kerkelijke tucht en het kerkelijk bestuur, inzonderheid tot de macht van den paus en de bisschoppen. Het concilie namelijk wilde dat al de besluiten der pausen ten behoeve der geestelijken zonder eenige critiek zouden worden uitgevoerd; dat de stratzaken van bisschoppen zouden worden berecht door den paus en zijne gedelegeerden; dat den paus zou vergund zijn kerkelijke zaken, die hangende waren vóór de wijding van den eenen of anderen geestelijke, te Rome te beslechten; dat geen „appels comme d'abus" plaats zouden hebben

van beschikkingen van prelaten, en eindelijk dat aan pastoors en beneden hen staanden geene vrijheid zou worden verleend appèl aan te teekenen van bisschoppelijke uitspraken of straffen. Verder ont-sloeg het concilie van Trente de clerics mariés van de leeken-rechtspraak en liet het den bisschoppen toe de koninklijke notaires te straffen door hen te schorsen in hunne bediening van kerkelijke zaken. Bovendien verbood het den bisschoppen eerbied te hebben voor de mandementen van wereldlijke rechters en beval het den aartsbisschoppen de procedure te volgen, die de paus had vastge-steld; het machtigde de bisschoppen onmiddellijk hen te straffen, die op ergerlijke wijze publiek zondigden en hunne vonnissen te executeeren hetzij door hunne eigen ambtenaren hetzij door die van andere rechters. Het concilie wilde ook dat de kerkelijke rech-ters van minder hooge orde in elk geval straf zouden kunnen opleggen van beslaglegging op inkomsten.

De bisschop kreeg de macht om zelfstandig en vrij de leden eener gemeente te dwingen den pastoor hunner parochie inkomsten te verschaffen; de kloosters mochten vrij hunne goederen bezitten en zich nieuwe verwerven. Ten slotte excommuniceerde het concilie de vorsten, die het duel toelieten; zij werden van hunne rechts-macht beroofd en van het kroongood, voor zoover men dàar mocht duelleeren.

Door al deze bepalingen werd niet weinig ingegrepen in de grond-regels van de gallicaansche kerk omtrent de onafhankelijkheid van de wereldlijke macht. Door niet weinigen werden zij dan ook beschouwd als eene schending van de koninklijke majesteit en hare rechtspleging; een onderdrukking van het gezag der algemeene staten, van het hof, van het parlement en de vrijheid van het christenvolk. Het verbaast ons niet dat zelfs een vorst als Karel IX, die zich om staatszaken weinig of niet bekommerde, beslist weigerde de besluiten van Trente als wetten van den staat te beschouwen, ondanks de pressie, die zoowel door den paus als door den koning van Spanje en den hertog van Savoye op hem werd uitgeoefend. Vooral de fransche geestelijkheid wendde hiertoe voortdurend vergeetsche pogingen aan. In de zitting van de staten van Blois van 1579 drong zij met kracht op de registratie dier besluiten aan, maar dit geschiedde evenzeer te vergeefs als toen op de nationale synode van 1615, gehouden door de aartsbisschop-pen en bisschoppen, aan Lodewijk XIII verzocht werd de decreten van Trente als rijkswetten aan te nemen. De fransche monarchen wilden de teugels van het bewind, ook over de kerk, zoo strak mogelijk houden.

Ook nog van andere zijde werd verzet aangeteekend tegen het binden der gallicaansche kerk in roomsche banden. Als hoog-leeraar in de theologie aan de universiteit te Parijs begon Edmund Richer de verdediging van de vrijheden der gallicaansche kerk tegen het pauselijk absolutisme. Als Syndicus der theologische faculteit

verzette hij zich tegen de verdediging van stellingen over de onfeilbaarheid van den paus, terwijl hij in 1629 zijn groot werk „de ecclesiastica politica potestate” uitgaf, waarin hij het recht van de concilies, als staande boven den paus, bepleitte en de onafhankelijkheid der wereldlijke regeering in tijdelijke zaken van den heiligen stoel verdedigde.

Maar een zeer welkome steun voor de macht van de kroon over en in de kerk werd verleend door den advocaat van het parlement te Parijs, Pierre Pithou (1539—1596) wiens boek „Libertez de l’Eglise Gallicane”, in 1594 verschenen, een ongelooflijken opgang maakte en er niet weinig toe heeft medegewerkt om de vrijheden der gallicaansche kerk, althans tijdelijk, van overheidswege te doen vastleggen en tevens den invloed der kroon op haar te versterken.

Het boek begint met de stellingen dat de koning in tijdelijke zaken onafhankelijk is van den paus, en dat indien deze zich er mede inlaat, men niet verplicht is hem te gehoorzamen, en verder dat de paus in geestelijke zaken in Frankrijk zich moet houden aan de canones en decreten van de oude concilies, die aldaar erkend zijn. De koning — zoo gaat het verder — heeft het recht provinciale en nationale concilies bijeen te roepen; zonder zijn verlof mogen er geene pauselijke gezanten in Frankrijk komen noch aldaar rechtsmacht uitoefenen; evenmin mogen zonder zijne toestemming prelaten naar het buitenland gaan, zelfs niet voor een algemeen concilie. De paus heeft geen recht in belastingzaken of om ’s konings beambten van den eed van trouw te ontslaan of koninklijke beambten wegens ambtsvervulling in den ban te doen. De bul „In coena Domini” heeft in Frankrijk geene kracht. De paus kan den geestelijken en religieuzen geen verlof verleenen om kerkelijke goederen te verkoopen. Voorschriften van de congregaties gelden voor Frankrijk niet; pauselijke bullen mogen zonder koninklijk verlof niet worden uitgevoerd. De paus noch zijne gezanten kunnen rechtszaken in eerster instantie onderzoeken. Zonder toestemming van den koning mag hij de taks der beneficiën niet verhoogen, noch deze laatste op eenigerlei wijze verbinden. Is het wonder dat Fénelon deze zoogenaamde gallicaansche vrijheden aldus karakteriseerde: „Libertés à l’égard du Pape; servitude à l’égard du roi?”

Merkwaardig voor de toenmalige stemming in Frankrijk was het, dat het parlement aan die stellingen van Pithou kracht van wet toekende. Ongetwijfeld werd die stemming later nog beslist, toen de gebroeders Dupuy in 1638 hunne „Preuves des libertés de l’Eglise Gallicane” uitgegeven hadden, waarin een overzicht werd gegeven van de wijze, waarop men in Frankrijk het kerkelijk gezag gewoon was te keeren. Het baatte weinig of de geestelijkheid tegen beide geschriften krachtig in verzet kwam; zelfs met of Richelieu den verkoop van Dupuy’s boek deed verbieden. Ook nu schoot het parlement er voor in de bres en in 1651 zag het zelfs

met eene vleiende aanbeveling van den koning het licht. Langs den weg der Sorbonne vond het ook langzamerhand bij een deel der geestelijkheid groote sympathie.

Op dezen weg nu zou men onder den zonnekoning Lodewijk XIV nog veel verder gaan of liever grootendeels in practijk brengen wat Pithou en Dupuy hadden geschreven. Deze machtige handhaver van het roomsch geloof, die straks niet schromen zou zijne handen met het bloed van duizenden protestanten te bevleken en driemaal honderd duizend protestanten te nopen hun vaderland te verlaten, volgde desniettemin in zooverre de gedragslijn van minister Mazarin, dat hij de fransche geestelijkheid zooveel mogelijk in het nationale spoor ten koste van het roomsch-internationale trachtte te brengen. De invloed van den paus op de fransche kerk en den franschen staat moest zooveel 't kon ingeperkt worden en die van den absoluten monarch zoo goed als uitsluitend gelden. De eigenlijke kerkvorst zou Lodewijk zijn. Een stap in die richting was de uitbreiding van het regaliënrecht. In de oude provincies van zijn rijk en in Bretagne had hij de bevoegdheid de inkomsten van het bisdom te nemen, indien aldaar de bisschopszetel vacant was, en bovendien aldaar de kerkelijke ambten en prebenden te begeben. Maar dit recht had hij niet in de vier zuidelijke provincies Guyenne, Languedoc, Provence en Dauphiné. Zijn voorgangers hadden derwaarts ook wél een begeerig oog gericht, maar ter vermijding van strijd de kapittels aldaar die bevoegdheden laten behouden. Lodewijk dacht er echter anders over. Na overleg met het parlement, vaardigde hij den roen Februari 1673 een edict uit, waarbij hij beslag legde op de regalia in alle aartsbisdommen en bisdommen, behalve dàar waar men kon aantoonen dit recht door schenkingen te hebben afgekocht. Zij die niet binnen twee maanden aan de rekenkamer te Parijs een bewijs vroegen, dat hun de inkomsten waren toegestaan, verloren deze ten bate van de kroon. Ook moesten de geestelijken, die nog geen eed van trouw aan de kroon hadden gezworen, dit binnen dien tijd doen, wilden zij hunne revenuen niet missen. Met één slag had de koning zich dus groote financiële baten en tevens eene groote macht over geheel de geestelijkheid verschaft.

Slechts twee bisschoppen waagden het het edict te trotseeren, namelijk Nicolaas Pavillon, bisschop van Alet, en Caulet, bisschop van Pamiers, beiden bekende Jansenisten en als zoodanig strijders voor de onafhankelijkheid van de geestelijke macht. Zij ontleenden den grond van hun verzet aan het besluit, in 1274 door een algemeen concilie te Lyon genomen, dat de aanspraken van de kroon op de regalia ongeldig waren. Een dergelijk besluit kon niet door den staat worden te niet gedaan. Te midden van den strijd, die hierdoor ontstond, stiert Pavillon en werd de tegenstand in Alet gebroken. Maar Caulet hield vol, zelfs toen de aartsbisschop van Toulouse zich aan de zijde van Lodewijk schaarde, en beriep zich op den

paus. En nu deed zich het merkwaardig verschijnsel voor, dat Innocentius XI den jansenist Caulet tegenover den koning, de geestelijkheid en, wat niet minder beteekent, tegenover de Jezuiten steunde. Driemaal zond hij aan den koning een schrijven, waarin hij dezen bedreigde wanneer hij niet alle immuniteiten aan de bissdommen teruggaf. Het werkte echter bitter weinig uit. De vorst ging rustig zijn gang; de geestelijkheid verklaarde dat zij, ondanks den tegenstand van den paus, de meest gehoorzame onderdaan van den koning bleef; en de Jezuiten, die door middel van biechtvaders uit hunne orde bij den koning een grooten invloed verkregen, steunden hem ten slotte tegenover den Jansenist en den paus. En om zijn macht te voltooien plaatste ook de Sorbonne zich aan 's konings zijde.

Voor al de hooge geestelijkheid sprong met slaafsche onderworpenheid aan den koning vóór dezen tegenover den paus in de bres. Nadat er krasse brieven tusschen haar en Innocentius gewisseld waren, verzocht zij, onder leiding van de Harlai, aartsbisschop van Parijs, en P. Lachaise, den biechtvader des konings, dezen eene algemeene vergadering of nationaal concilie bijeen te roepen, dat een onderzoek naar het aan de orde zijnde strijdpunt zou instellen en het resultaat daarvan te Rome zou bekend maken. Lodewijk was hiermede natuurlijk zeer ingenomen en schreef den 16en Juni 1681 eene vergadering uit „om over de handhaving van de vrijheden der gallicaansche kerk en de uitvoering der verdragen, die tusschen de kroon en den heiligen stoel bestonden, te beraadslagen.” Den 9en November van dat jaar werd zij door den „adelaar” van Meaux, Jacques Bénigne Bossuet, bisschop aldaar, met eene rede over „de eenheid der kerk”, naar aanleiding van Num. 24 : 5, geopend. Het eerst kwam het regale ter sprake. Met nadruk werd één bezwaar tegen het edict van 10 Februari 1673 naar voren gebracht, namelijk het verlenen van kerkelijke ambten, die met zielszorg verbonden zijn, door eene zuiver-wereldlijke macht, van wege de misbruiken, die daarvan het gevolg waren. Aan den aartsbisschop Achille de Halai, werd opgedragen den koning te verzoeken voor dergelijke ambten van het benoemingsrecht af te zien. En hij deed dit. De kroon zou dus, waar het prebenden gold, waaraan de zielszorg was vastgeknoopt, alleen het recht van presentatie hebben en dan nog alleen van personen, die van wege den bisschop of, als de zetel open stond, van de groot-vicarissen de canonieke bevoegdheid, tot waarneming van dat ambt, hadden ontvangen. De vergadering was met deze concessie zóó ingenomen, dat zij besloot op plechtige wijze hare instemming uit te spreken met de uitbreiding der regalia tot de vier bekende zuidelijke provincies, zooals deze in het edict van 10 Februari 1673 was vastgelegd en dit bij afzonderlijk schrijven aan den paus bekend te maken.

Deze laatste was echter zóó verontwaardigd over de houding der geestelijkheid, dat hij haar berichtte alles te niet te doen wat in

zake het regale was besloten en haar gelastte dit alles te herroepen.

Trouwens, deze toorn was zeer goed te verklaren, ook in aanmerking genomen wat bovendien op eene vergadering van geestelijken in Maart 1682 had plaats gehad. Haar had de koning, op aandrang van zijn minister Colbert, bevolen zich uit te spreken omtrent de verhouding van de wereldlijke en geestelijke macht, en zij had dit gedaan in een geest, die niet anders dan Rome verbitteren kon.

Eene commissie, waarin onder anderen Chorseul, de bisschop van Doornik, die tot de zeer geavanceerden behoorde; Bossuet, die tot de gematigden kon worden gerekend, en Gilbert du Plessis Pralin, bisschop van Tournay, die als rapporteur dienst deed, zitting hadden, had de moeilijke taak om de redactie te ontwerpen van de beginselen, die de verhouding van de wereldlijke en geestelijke macht moesten beheerschen.

In het ontwerp der commissie werden de beginselen, die Gregorius VII destijds op dat punt had verkondigd, en die, naar zij meende, groote schade hadden aangericht, verworpen. Daartegenover werd de stelling naar voren geschoven dat de kerk in den staat is. Op het goddelijk recht van het koningschap werd aan de hand der kerkvaders alle nadruk gelegd en daaruit de slotsom getrokken dat opstand nooit op godsdienstige gronden kan verdedigd worden. Met kracht komt de commissie op tegen de leer van de onfeilbaarheid van den paus. Wordt deze toegegeven, dan is hem daarmede het recht gegeven om koningen af te zetten, wanneer zij naar zijne overtuiging dwalen. En dan volgt met beslistheid de uitspraak dat niet het zichtbare hoofd der kerk onfeilbaar is, maar alleen de kerk zelf en haar algemeen concilie.

Met welk eene beslistheid nam de geestelijkheid reeds in dit rapport stelling tegen het hierarchisch stelsel van verscheidene eeuwen en sloot zij zich aan bij de gevoelens van een Gerson, de leeringen in de Sorbonne en de besluiten van het parlement! Maar niet minder beslist deed zij het in de vier artikelen, die den 19en Maart 1682 door 34 aartsbisschoppen en bisschoppen en 34 andere afgevaardigden werden geteekend, en als de magna charta der gallicaansche kerk bekend staat. In haar geheel luidt zij aldus:

Verscheidene personen hebben getracht de besluiten der gallicaansche kerk en hare vrijheden, die onze voorouders met zooveel ijver hebben gehandhaafd, te niet te doen en hunne grondslagen, die steunen op de heilige canones en de overleveringen der vaderen, om te keeren. Er zijn er ook, die onder het voorwendsel dezer vrijheden, niet vreezen het primaat van den heiligen Petrus en van de roomsche opperpriesters, zijne opvolgers, dat door Jezus Christus is ingesteld, aan te randen, en daarmede de gehoorzaamheid, die alle christenen hem verschuldigd zijn, evenals de in de oogen van alle volken zoo eerbiedwaardige majesteit van den heiligen stoel, die het ware geloof leert en de eenheid der kerk bewaart.

Aan den anderen kant verzuimen de kettters niets om die macht, die den vrede in de kerk handhaaft, voor te stellen als onverdraaglijk voor koningen en volken, en alzoo, door zulke kunstgrepen, de eenvoudige zielen van de gemeenschap van de kerk en van Jezus Christus af te trekken. Het is om al deze nadeelen weg te nemen, dat wij, aartsbisschoppen en bisschoppen, op bevel van den koning, te Parijs vergaderd, met de andere gedeputeerden, die de gallicaansche kerk vertegenwoordigen, het raadzaam hebben geacht, na rijpe discussies, te betoogen en te verklaren :

I. Dat de heilige Petrus en zijne opvolgers, plaatsvervangers van Jezus Christus, en dat zelfs geheel de kerk, van God slechts de macht over de geestelijke dingen die de zaligheid betreffen, hebben ontvangen, en niet over de tijdelijke en burgerlijke zaken. Want Jezus Christus zelt heeft ons geleerd, dat Zijn koninkrijk niet van deze wereld is, en op eene andere plaats : „dat men den keizer moet geven wat des keizers en Gode wat Gods is,” en dat daarom het bevel van den heiligen apostel Paulus niet kan worden veranderd of aan het wankelen gebracht, dat alle ziel de machten, over haar gesteld, onderworpen zij ; „want er is geene macht dan van God en de machten, die er zijn, die zijn van God verordend ; alzoo dat die zich tegen de macht stelt, de verordening van God wederstaat.” Wij verklaren dientengevolge dat de koningen en vorsten, krachtens Gods bevel, in wereldlijke zaken niet aan eenige geestelijke macht onderworpen zijn ; dat zij, noch direct noch indirect, door de sleutelmacht der kerk kunnen worden afgezet ; dat hunne onderdanen niet kunnen worden vrijgesteld van de onderworpenheid en de gehoorzaamheid, waartoe zij verplicht zijn, noch ontslagen van den eed van trouw ; en dat deze leer, noodzakelijk voor de openbare rust en niet minder voordeelig voor de kerk dan voor den staat, als onschendbaar moet worden gevolgd, zijnde overeenkomstig Gods woord, de overlevering der heilige vaders en de voorbeelden der heiligen.

II. Dat de volheid van macht, die de heilige apostolische stoel en de opvolgers van den heiligen Petrus, plaatsbekleeders van Jezus Christus, in geestelijke dingen hebben, eene zoodanige is dat nochtans de besluiten van het heilig oecumenisch concilie van Constans, vervat in de vierde en vijfde zitting, goedgekeurd door den heiligen apostolischen stoel, bekrachtigd door de practijk der geheele kerk en de roomsche opperpriesters, en op godsdienstige wijze ten allen tijde opgevolgd door de gallicaansche kerk van volle kracht blijven en hante volle werking behouden, en dat de kerk van Frankrijk niet de meening deelt van hen die deze besluiten bestrijden of die ze verzwakken met de bewering, dat hun gezag twijfelachtig is ; dat zij niet zijn goedgekeurd of dat zij slechts betrekking hebben op den tijd van het schisma.

III. Dat derhalve het gebruik van de apostolische macht moet worden geregeld volgens de canones, die door den geest Gods

gemaakt en door den eerbied der geheele wereld gewijd zijn ; dat de regels, gebruiken en verordeningen, die in het rijk en de gallicaansche kerk zijn opgenomen, van volle kracht en de gebruiken onzer vaderen ongeschonden moeten blijven ; en dat het tot eer en roem van den heiligen stoel strekt dat de wetten en gewoonten, gegrond op haar goedkeuring en die der kerken, onveranderd worden opgevolgd.

IV. Dat ofschoon de paus het voornaamste gezag heeft in geloofszaken en zijne besluiten alle kerken betreffen, en elke kerk in het bijzonder, zijn oordeel niettemin niet onverbeterlijk is, tenzij de kerk het goedkeurt.

Wij hebben besloten deze stellingen, die wij van onze vaderen hebben ontvangen, aan alle kerken van Frankrijk en aan de bisschoppen, die er door het gezag van den heiligen geest de leiding hebben, toe te zenden ten einde wij allen hetzelfde zeggen, dezelfde gevoelens deelen en allen dezelfde leer zijn toegedaan.

Dit is de zóó belangrijke verklaring, waarin de gallicaansche kerk hare zelfstandigheid tegenover den paus en die des konings tegenover haar duidelijk uitsprak. Zij werd alle kerken in Frankrijk toegezonden. En Lodewijk XIV liet haar door het parlement registreren, waarmede zij tot rijkswet werd verheven.

Van dit oogenblik af mocht er niets worden geleerd wat met haar streed. De universiteiten moesten in de vier artikelen onderwijs geven. Bij elke promotie moest eene stelling verdedigd worden, die daaraan ontleend was. Elke professor moest ze bij de aanvaarding van zijn ambt onderteekenen. De bisschoppen moesten er een eed op afleggen en ze krachtig handhaven. Op deze wijze zouden en de koninklijke macht en de gallicaansche kerk beide krachtig komen te staan tegenover den paus. Vóór den wereldlijken vorst boog zij zich daarbij te dieper.

Heftig woedde de toorn van den paus. Het zoet gefluit der fransche geestelijkheid, als zou zij, door de machtsverheffing van Lodewijk, dezen er te eer toe brengen de Hugenoten te verdelen en de eenheid van geloof in zijn rijk te herstellen, had op hem geenerlei vat. Waarschijnlijk zag hij van zijn standpunt veeleer in het woelen der protestanten een behoorlijk tegenwicht tegen het absolutisme van den koning. Doch hoe dit zij, hevig was zijn verzet. Hij liet te Rome de declaratie verbranden, verklaarde de besluiten der vergadering nietig, bestrafte op strengen toon de bisschoppen om het prijsgeven van rechten, waarover niet zij, maar hij te beschikken had, en wees met beslistheid zijne onderworpenheid aan concilies af. Bovendien weigerde hij den onderteekenaars, die later door den koning tot bisschop werden benoemd, de institutie-bul te verleenen, zoodat zij wél de inkomsten genoten aan hun bisdom verbonden, maar geen enkele bisschoppelijke handeling konden verrichten. Lodewijk XIV beantwoordde deze daad van den paus door het niet minder krasse bevel aan bis-

schoppen, door hem benoemd, dat geen hunner den paus om een institutie-bul mocht vragen. Nog spannender werd de strijd, toen de paus aan de paleizen der gezanten het asylrecht ontnam, de fransche gezant, door middel van de gewapende macht, zich dit desniettemin verzekerde en Innocentius hem daarom excommuniceerde. Lodewijk beantwoordde deze daad weder op zijne manier, namelijk door den paus Avignon en Venaissin te ontnemen, den nuntius gevangen te nemen en te appelleeren op eene algemeene synode. Het scheen als zou de koning de gallicaansche kerk losmaken van Rome en brengen onder het patriarchaat van den aartsbisschop van Parijs en onder zijne eigen voogdij.

Maar zoo krachtig kon hij toch tegenover Rome zijn wil niet handhaven.

Het hielp hem zelfs niet of hij door de herroeping van het edict van Nantes het fransche protestantisme den doodsteek poogde toe te brengen. Innocentius XI mocht daarvoor een Te Deum doen zingen, met de woeste vervolging van protestanten en Waldenzen was hij niet tevreden. De trotsche koning zou meer moeten doen, wilde Rome haar verzet laten varen. En dat verzet werd voor hem te meer gevaarlijk, toen Willem van Oranje, begunstigd door de curie, steeds krachtiger tegenover Lodewijk kwam te staan, omdat hij alleen in staat scheen de overmacht van dezen absoluten monarch te breken. Daardoor kwam deze er toe om aan Innocentius' opvolger, Alexander VIII, Avignon en Venaissin terug te geven en van het asylrecht afstand te doen. Maar deze paus wilde, gelijk zijn voorganger, meer. De declaratie moest worden herroepen. Den 4en Augustus 1690 veroordeelde hij in de bul „Inter multiplices” al hetgeen in de vergadering van 1682 was behandeld en verklaarde hij de besluiten, dààr genomen, voor ongeldig, nietig en zonder kracht. Tot publicatie van die bul kwam het echter nog niet. Dit gebeurde een half jaar later, één dag vóór zijn dood, den 30en Januari 1691, nadat hij een brief had geschreven aan Lodewijk, waarin hij hem verzocht de declaratie te herroepen.

En de koning heeft aan dien wensch onder zijn opvolger Innocentius XII voldaan. Hij won daarbij niet alleen het voordeel dat hij de regalia, als een privilege door den paus hem toegekend, mocht behouden, maar vooral dat de goede verstandhouding met den heiligen stoel werd hersteld. Maar dit voordeel werd gekocht door een tijdelijke onderwerping aan den paus.

Den 14en September 1693 toch schreef Lodewijk XIV aan paus Innocentius XII een brief, die in het teeken stond van berouw en deemoed, en waarin deze voor den heiligen stoel zóó triomfantelijke woorden te lezen stonden: „Het verblijdt mij Uwe heiligheid te kunnen mededeelen, dat ik de noodige bevelen heb laten uitgaan om geen verder gevolg te geven aan wat in het edict van den 23en Maart 1682 staat en waartoe de toenmalige omstandigheden mij hadden genoopt,” terwijl hij er aan toevoegde te verlangen dat de

paus zou kennis dragen van zijn gevoelens en door een bijzondere daad zou weten welk een eerbied de koning voor zijne groote en heilige hoedanigheden koestert. De koning ging zelfs nog verder en dwong de twaalf bisschoppen, die nog wachtten op de institutie-bul en aan de in de vergadering van 1682 genomen besluiten hadden deelgenomen, tot herroeping en onderwerping. En zij deden dit in een schrijven, in de volgende deemoedige taal: „Aan de voeten van uwe heiligheid neergeknield, belijden en verklaren wij, dat hetgeen gebeurd is in de vergadering van 1682 en aan uwe heiligheid en zijne voorgangers zoozeer heeft mishaald, ons meer leed doet dan wij kunnen uitspreken. Bij gevolg verklaren wij voor niet bindend alles wat in die vergadering is besloten aangaande de geestelijke macht en het pauselijk gezag. Daarenboven meenen wij dat niet op synodale wijze is besloten wat geacht zou kunnen worden, ten nadeele van de rechten der kerk, aldus te zijn beslist.” Het ligt in den aard der zaak dat de pauselijke stoel deze boetvaardige zondaars met liefde aannam en de institutie-bullen door hen werden verkregen.

Maar was de bisschoppelijke aristocratie, onder den druk des konings, hiertoe overgegaan, langzamerhand zocht zij den kerke-lijken wagen weder in het oude spoor te krijgen. Eenige jaren later namelijk verscheen er van haar een encycliek, waarin de declaratie gehandhaafd en daarvan tevens een soort verklaring gegeven werd. Het antwoord van paus Clemens XI daarop was een brève aan den koning, waarin hij zeer behendig dezen opmerkzaam maakte op het nadeel, dat hij als vorst van een al te autocratisch optreden der fransche geestelijkheid kon ondervinden. Veel indruk maakte dit kennelijk op Lodewijk niet. Want hij benoemde in 1713 den abt de St. Aignan, die vroeger de declaratie in het openbaar verdedigd had, en voortging dit te doen, tot bisschop. En toen de paus zich hierover beklagde, de institutie weigerde en herinnerde aan de belofte, die de koning in 1693 aan Innocentius XII had gedaan, antwoordde Lodewijk even slim als beslist, dat hij zich toen wel verbonden had niemand te dwingen tot verdediging der declaratie, maar niet om iemand, die dit vrijwillig deed, daarvan af te houden. De paus schonk daarop den abt van St. Aignan de bul, voorzeker een bewijs van zwakheid tegenover den koning. Maar nog veel zwakker tegenover hem stond de transche geestelijkheid, die, naar mate zij meer moed toonde tegenover den paus, meer onderworpen werd aan, ja geknecht werd door de absolute fransche monarchie.

Duidelijk was dit trouwens gebleken, toen in 1701 de strijd losbrak over de vraag of het geoorloofd was de onteilbaarheid van den paus ten aanzien van feiten te ontkennen, mits men daaromtrent een eerbiedig stilzwijgen in acht nam. Het waren de Jansenisten, die dit wenschten, hierin tegengestaan door de Jezuïeten. Terwijl hierover de moeilijkheden met den dag vermeerderden, trad de koning op alsof de gallicaansche kerk geenerlei vrijheden meer bezat. Eerst

schreef hij den bisschoppen, dat hij voornemens was den paus te steunen in het handhaven van het geloof; daarna richtte hij zich, zonder de kerk haar oordeel over deze zaak te laten uitspreken, tot den paus met verzoek zijn gevoelen te doen kennen. Deze verheugd, dat de beslissing over eene zaak, die hem persoonlijk betrof, in zijne handen was gelegd, vaardigde in 1705 de bul „*Vincam Domini Sebaoth*” uit, die, aan den koning gericht, door dezen aan de geestelijkheid werd gezonden. Deze nam nu wèl met eerbied de bul aan, maar verstoutte zich in eene samenkomst te Parijs in 1705 desniettemin uit te spreken, dat de bisschoppen de macht hebben met den paus over leerkwesties te oordeelen, dat besluiten van den paus eerst bindend zijn, als de gezamenlijke herders ze hebben aangenomen, en eindelijk dat deze aanneming steeds door de geestelijkheid is geschied in den vorm van het uitspreken van een oordeel. Doch hoe spoedig moesten zij inbinden! Toen de paus zich ontstemd toonde over hare gedragingen en dit aan Lodewijk meldde, haastte deze zich, door middel van zijn gezant te Rome, verontschuldigungen aan te bieden en beval hij den hoofden dier beweging onder de geestelijkheid Clemens XI schriftelijk genoegdoening te schenken. Ja, zij werden later gedwongen nog verder te gaan. Want toen in 1710 het proces-verbaal van de zittingen, waarin die stoutmoedige besluiten genomen waren, zou worden gedrukt, gebod de koning genoemden leiders een verklaring aan den paus te zenden, waarbij die besluiten werden herroepen. En zij deden dit gehoorzaam en duidelijk. De vernedering onder 's konings woord was volkomen.

Even autocratisch trad Lodewijk op in den strijd over de „*Réflexions morales*” van den Jansenist Pasquier Quesnel. Nadat Clemens XI op zijn verzoek een bul over dat boek had uitgevaardigd en in de „*Unigenitus Dei Filius*” uitvoerig 101 stellingen uit dat werk had veroordeeld, liet de koning om haar door de kerk te doen aannemen, eenvoudig eene vergadering van bisschoppen samenroepen, die zich toevallig in of bij Parijs bevonden, en deze den 13^{en} Januari 1714 het besluit nemen om de bul *Unigenitus* in onderworpenheid aan te nemen. De minderheid, waaronder de aartsbisschop van Parijs de Noailles, die het besluit niet wilde tekenen, voordat de zoogenaamde pastorale instructie zou zijn opgesteld, die bedoelde enkele stellingen uit de bul, waarop aanmerkingen waren gemaakt, toe te lichten, werd door Lodewijk gedwongen zich tot den paus met een schrijven te richten, waaruit hunne onderworpenheid sprak. Ook het parlement, hoewel ten volle overtuigd, dat die kerkelijke vergadering feitelijk onwettig was, registreerde de bul. En de Sorbonne, die eerst zeer aarzelde, had slechts een enkele boodschap van den koning nodig om haar aan te nemen en in te schrijven. Toen echter in den lande, niettegenstaande dit alles, het verzet tegen de bul in verscheidene kringen levendig bleef, besloot Lodewijk eigenmachtig een concilie

saam te roepen, dat den vrede moest bewerken en de algemeene aanneming van de bul moest trachten te verkrijgen. En hij begon alvast alle tegenstanders van de bul van de samenkomst uit te sluiten ! Reeds was zijn plan vastgesteld om ieder tot gehoorzaamheid te dwingen — toen zijn dood dit verijdelde.

Hij, de zonnekoning, had alles onderdrukt, opdat de koning alleen zou overblijven. De kerk van Frankrijk boog voor hem als zijne slavin. Een enkele onder de geestelijkheid uitgezonderd, lekte deze het stof van zijne voeten. Het „l'État c'est moi" was absoluut, niet het minst met betrekking tot de kerk. Zij kon gemakkelijk een oogenblik hare pijlen, in naam der vrijheid, richten tegen den paus, gedekt door het schild van dezen koning. Maar even gemakkelijk boog zij zich in het stof voor hem neder, als Lodewijk het beval. Voor den halfgod van Versailles verloochende zij niet slechts den stedehouder van Christus, maar wat erger is : den Christus zelf.

Na den dood van Lodewijk XIV gelukte het den minister Dubois inzake de bul Unigenitus een compromis tot stand te brengen. Door zijn toedoen werd in 1720 een zoogenaamd „Corps de doctrine" saamgesteld, waarin enkele nadere, verzachtende toelichtingen werden gegeven op punten, die vooral ergernis en tegenstand opgewekt hadden. Zelfs de groote tegenstander van de bul, de aartsbisschop van Parijs de Noailles, nam hiermede genoegen; de paus verklaarde zich op Dubois' aandrang voldaan ; de raad van regentschap hechtte zoowel aan het Corps de doctrine als aan de bul het zegel zijner goedkeuring, en zelfs het parlement nam, na vruchteloze pogingen van verzet, den 4^{en} December de bul aan. Zoo kwam de bekende „accommodatie van 1720", die opnieuw de onderworpenheid van kerk en parlement aan het staatshoofd, ditmaal den regent Filips, hertog van Orleans, en aan zijn minister toonde, tot stand. De kerk werd weder opgeofferd aan het zoogenaamde staatsbelang.

Nog in sterker mate zou dit blijken onder het bewind van den vroegeren leermeester van Lodewijk XV, den renegaat André Hercules de Fleury, die als minister van staat zich een hevig tegenstander van het Jansenisme toonde, dat hem vroeger zeer sympathiek was geweest. Onder zijn invloed gaf de koning in 1730 eene declaratie, waarbij alle geestelijken verplicht werden de bul Unigenitus aan te nemen. Wie dit niet deed, was van zelf uit zijn ambt ontslagen. Zij moest onverbiddelijk als wet van staat worden beschouwd en toegepast. Het appel comme d'abus zou in zaken, op de bul betrekking hebbende, geen eindbeslissing nemen, maar steeds zou men zich vandaar op eene hogere rechtbank kunnen beroepen. Het kwam er slechts op aan om dit stuk door het parlement te doen aannemen. De koning wist hierop, geleid door de Fleury, raad. Een „lit de justice" werd belegd, waa. in de parlamentsleden slechts een adviseerende stem hadden en de debatten zoo weinig betekenden dat de kanselier te midden daarvan een-

voudig het woord nam om namens den koning te verklaren : „De koning beveelt dat de declaratie worde geregistreerd.”

De tijd was echter voorbij, dat het parlement zich zwijgend zulk eene bejegening liet welgevallen. Het gevoelde zich sterk door den steun van het parijsche volk dat, met het grootste gedeelte van de lagere geestelijkheid, gekant was tegen de uitroeiing van het Jansenisme en steeds meer ontvankelijk bleek voor het verzet der advocaten tegen het absolutisme van de regeering, die, met de geestelijkheid, allerlei zaken, welke bij den gewonen rechter behoorden, tot zich trok. De vrijheidszin van het volk botste hoe langer zoo meer met de willekeur en het despotisme van vorst en hooge geestelijkheid, en de haat tegen de Jezuïeten, die steeds op speuren uit waren en wier fanatisme ten slotte niets spaarde, vlamde in steeds breeder kringen op. Daarbij kwam de zware geldelijke druk, die op de bevolking onder Lodewijk XIV was gelegd en de uitzuiging, die voortdurend plaats vond om de berooide schatkist te vullen. De lage geestelijkheid, die met de volksnooden steeds in onmiddellijke aanraking kwam, zelf onder den druk der hooge geestelijkheid zuchtte en vaak een zeer matig inkomen had, moest wél innerlijk aan de zijde staan van de burgerij, die opgeofferd werd aan de glorie en de overdaad van wereldlijke en geestelijke vorsten. En advocaten en parlamentsleden hadden te veel gezucht onder den koning, wiens zinspreuk luidde: „l'Etat c'est moi”, om niet tijdens de minderjarigheid van zijn kleinzoon, den troonopvolger, te pogen aan dat despotisme te ontkomen.

De parlamentsleden toonden zich niet genegen hunne rechterlijke bevoegdheid door de geestelijke gerechtshoven te laten verzwakken, terwijl de advocaten de stelling verkondigden dat deze laatsten eerst aan het werk konden gaan, wanneer de burgerlijke rechter een rechtszaak had afgehandeld. In het parlement werden reeds protesten vernomen tegen besluiten van den koning, en de advocaten brachten de leer der volkssouvereiniteit naar voren. De kroon begon dan ook reeds wat water in den wijn te doen en nam den 10^{en} Maart 1731 een besluit, waarbij gezegd werd dat de geestelijke even goed als de wereldlijke macht binnen den kring harer bevoegdheid moet blijven. Ook werden de bisschoppen door haar gevraagd de bul Unigenitus niet langer als geloofsregel te karakteriseeren, maar eenvoudig als dogmatisch oordeel van de algemeene christelijke kerk. Het bleek dat de kroon zelfs de advocaten begon te ontzien door tegenover het mandement van den aartsbisschop te Parijs, waarin zij beschuldigd waren van ketterij, de stelling te plaatsen dat zij daaraan niet schuldig stonden. En al mocht Lodewijk XV in een oogenblik van bitterheid over het verzet van het parlement harde maatregelen tegen zijne leden nemen en zelfs den 18^{en} Augustus 1732 zijn macht ter zake van het appel comme d'abus zóó beperken dat de regeering zoo goed als alle rechtsmacht in handen kreeg, spoedig daarna moest hij niet alleen die maatregelen terug-

nemen, maar ook het besluit in zake de beperking van het appel comme d'abus schorsen. Het werd steeds duidelijker dat de tijd voorbij was, waarin kroon en geestelijkheid, die elkander behoeften, tezamen aan geheel het volk de wet konden stellen. Het parlement begon zich na al het gebeurde sterker te gevoelen. Vooral tegenover het streven der geestelijkheid om haar de rechtspraak te ontnemen op geestelijk en kerkrechtelijk gebied, verzette het zich voortdurend meer. Maar ook werd zijn verlangen kenbaar om meer te zijn dan een rechtscollege. En de kroon, die er wèl steeds zorg voor moest dragen de geestelijkheid aan zich te binden, opdat hare nationale gezindheid niet door de internationale, van uit Rome geleide, zou overheerscht worden, had haar toch voldoende aan hare macht onderworpen om zonder gevaar het parlement tegen haar zin iets te kunnen toegeven. Zoo kwam het tot een soort verzoenende staatkunde onder de Fleury, waarbij echter het parlement en het volk meer dan koning en geestelijkheid de winnende partij waren.

Maar een nieuwen, verscherpten vorm nam de strijd tusschen beide machten aan, toen Christophe de Beaumont aartsbisschop van Parijs was geworden. Deze beval namelijk dat zij die stervende waren en niet of de bul Unigenitus uitdrukkelijk aannamen of bij een rechtzinnigen pastoor, gelijk de biechtbriefjes uitwezen, hadden gebiecht, de sacramenten niet mochten ontvangen. Nadat het parlement een paar pastoors, die op grond daarvan aan stervenden het laatste oliesel hadden geweigerd, had gestraft, doch dit weinig of niets aan de zaak zelf had veranderd, maakte het den 18^{en} April 1752 een reglement, waarbij de geestelijken als openbare rustverstoorders met straf werden bedreigd voor het geval zij sacramenten weigerden, omdat de stervenden de bul Unigenitus niet hadden aangenomen of geen biechtbriefjes hadden ingeleverd of den naam van een vroegeren biechtvader hadden verzwegen. Natuurlijk kwam de geestelijkheid hiertegen op, ja zij publiceerde den 26^{en} Augustus 1752 een brief aan den koning, waarin dezen verzocht werd dat reglement in te trekken. Veel voldoening had de geestelijkheid daarvan echter niet, daar de staatsraad dit schrijven verbood. Toen nu middelerwijl de aartsbisschop van Parijs rustig op zijn ouden weg voortging alsot er niets was gebeurd, besloot het parlement de pairs van Frankrijk tegen den 18^{en} December 1752 op te roepen, om den aartsbisschop te vonnissen. De koning, die hiervoor zijne toestemming moest geven, weigerde dit echter te doen en nam zelfs eene vijandige houding tegenover het parlement aan. Maar de tijdsomstandigheden, als de voorliefde van het volk voor het parlement, de financieele moeilijkheden van het rijk, de waarschijnlijke oorlog met Italië maakten het Lodewijk XV onmogelijk hierbij te volharden. Hij riep het parlement tegen 1 September 1754 bijeen en liet eene declaratie voorlezen, waarin stilzwijgen werd bevolen over hetgeen was voorgevallen en ieder met straf werd bedreigd, die dit stilzwijgen verbrak. Het parlement

vereenigde zich daarmede onder de voorwaarde dat het invoeren van nieuwigheden, bij de bediening der sacramenten : als de eisch dat men de bul Unigenitus aannam als geloofsregel, beschouwd zou worden als verbreking van het geëischte stilzwijgen. En dat dit besluit werkelijk een daad was van groote beteekenis, bleek uit de scherpe vervolgingen, die thans niet alleen in Parijs, maar op voorbeeld van Parijs verder in het land van wege de verschillende parlementen plaats vonden.

Het behoeft ons niet te verwonderen dat de geestelijkheid in deze omstandigheden, nu ook de koning het niet met ernst voor haar opnam, zich in betrekking stelde met den paus. Het scheen dat Benedictus XIV, een gematigd man, den weg tot verzoening zou banen. Eenerzijds toch erkende hij het groot gezag van de bul Unigenitus, zoodat dan ook aan hen, die daartegen ingingen, de sacramenten moesten worden onthouden, anderzijds eischte hij echter dat men beter moest onderzoeken dan tot heden was geschied, wie daaraan schuldig stonden en dat men niet maar op geruchten afgaan moest. Zelfs diende men stervenden, die alleen onder de verdenking stonden de bul te verwerpen, slechts te wijzen op de te verwachten veroordeeling, indien zij haar niet aannamen ; verder mocht de priester evenwel niet gaan, zoodat hij hun de sacramenten moest toedienen. De koning, die dit antwoord van den paus ontving, zond het aan de bisschoppen met een bijgaand schrijven, waarin tot rust werd aangemaand. En het scheen of daarmede de vrede was hersteld.

Doch wie dit dacht, had buiten den overmoed van het parlement gerekend. Dit meende dat die toezending door den koning buiten hem om tegen de wet was en het sprak een vonnis uit, waarbij de pauselijke brève onderdrukt werd. Dientengevolge ontstond eene nieuwe botsing tusschen Lodewijk en het parlement, waarbij de abt de Berms, minister van buitenlandsche zaken, als bemiddelaar optrad. Het gelukte dezen eene verzoening tot stand te brengen, die voor een oogenblik de scherpe kanten van het conflict wegnam, doch op den duur den stroom van verzet van parlement en volk tegen koning en geestelijkheid niet vermocht te keeren. Daarvoor was de reactie tegen troon en altaar te ver gevorderd.

Door allerlei machten werd zij bovendien gevoed. Negatief door de staatkundige onvastheid en persoonlijke losbandigheid van Lodewijk XV, door de verknochtheid der hoogere geestelijkheid aan het hof en den maalstroom van rijkdom en weelde, waarin zij zich dientengevolge liet voeren ; door den geldelijken last, die steeds zwaarder op het volk drukte en het stelsel van onderdrukking, ten gevolge waarvan alle critiek, op den minsten der staatsdienaren zelfs, met straf werd bedreigd. Door dit alles wies de ontevredenheid en met haar het besef, dat niet troon en altaar, maar het parlement en de advocaten degenen waren, van wie het volk nog alleen de behartiging zijner belangen kon verwachten.

En positief werd die geest gevoed door geschriften van talentvolle mannen, die in kalmer of scherper bewoordingen den staf braken over het bestaande stelsel en hetzij van wijziging hetzij van vernietiging hiervan alleen heil voor de toekomst wachtten.

Tot de eersten behoorde Charles de Sécondat Baron de la Brède et de Montesquieu (1689—1755), die na tien jaren zijn post als senaatspresident bij het parlement te Bordeaux verkocht om zich geheel aan de wetenschap te wijden. Op de maatschappij zijner dagen schreef hij anoniem in zijne „Lettres persanes” een bijtende satire, en in zijn voornaamste werk „De l'esprit des lois” geeselde hij inzonderheid het fransche absolutisme, al noemt hij voorzichtigheidshalve, om de ellendige gevolgen daarvan te doen zien, landen als Turkije, Perzië en dergelijke, hoewel Frankrijk wordt bedoeld.

Hij zegt ons dat de drie regeeringsvormen, die de volken kennen, namelijk republiek, monarchie en despotisme beantwoorden aan de drie eigenschappen, die de verschillende volken kenmerken. Is een volk deugdzaam, dan vormt zich de republiek; is het een waardig volk, dan krijgt men de monarchie; is het een barbaarsch volk, dan heerscht het despotisme. In abstracto lijkt hem de republiek, omdat deze een getuigenis is van de deugden eens volks, de beste staatsvorm, maar hij heeft in werkelijkheid te weinig vertrouwen in die hooge volkseigenschap dan dat hij voor de republiek in de bres wil springen. Ook — dit spreekt van zelf — verwerpt hij het despotisme, omdat daarin het ruwe geweld, de willekeur van den despoot ongebreideld heerschen en alzoo de barbaarschheid wordt gevoed. En zoo blijft dan als zijn ideaal de monarchie over, maar een monarchie, waarin de heerschappij van één over velen eene beperking vindt in de wetten van den staat, waaraan vorst en volk gelijkelijk onderworpen zijn. Het wezen daarvan vindt hij, Locke's voorbeeld volgend, in de verdeling van machten, waarbij hij in zooverre de gedachten van dezen wijsgeer verder ontwikkelt, dat hij op de rechterlijke macht als geheel onafhankelijk van de wetgevende en uitvoerende den sterksten nadruk legt. Zijdelings strijdt hij hier tegen de beruchte „lettres de cachet” van het fransche absolutisme. Op deze wijze wil hij de vrijheid der burgers gewaarborgd zien en heeft hij het moderne staatsrecht en de constitutioneele monarchie voorbereid.

Wat nu de door hem gewenschte verhouding tusschen staat en christendom en kerk betreft, merken wij het volgende op.

Montesquieu wil niets weten van een godsdienst van staat of van een staat, die in den dienst van een bepaalden godsdienst staat. In zake de godsdienst is er, evenmin als in andere zaken van geestelijken aard, sprake van eene meerderheid, die verondersteld kan worden de waarheid te bezitten. Want het al of niet bezitten van eene meerderheid is een feitelijke kwestie, een gedienschtigheid van de practijk; men rekent er mede om strijd te voorkomen. Maar wanneer er sprake is van overtuigingen, mag geen meerderheid aan eenig

denkbeeld een bepaalden voorrang geven; alle meeningen moeten door den staat aanvaard en geëerbiedigd worden met gelijke aanspraak. Daarom mag er geen staatsgodsdienst of godsdienst van de meerderheid der burgers bestaan.

Nog erger is het wanneer de staat zelf een godsdienst afkondigt en eischt dat men gelooft wat hij gelooft en dat men denkt wat hij denkt. Dan hebben wij niet alleen een godsdienst van staat, maar een staatsgodsdienst; de staat stelt zich dan niet alleen in den dienst van een zekeren godsdienst, maar de staat eischt den dienst van zijn eigen godsdienst. Wij hebben in dit geval zuiver pausdom of het theocratisch despotisme van de byzantijnsche keizers. De godsdienst zet zich om in eene staatkundige partij. En het gevolg daarvan is, dat de godsdienst wordt bedorven en de staat uit slechte elementen gaat bestaan.

Montesquieu ijvert dan ook voor gewetensvrijheid en vrijheid van godsdienstoefening. Hij kent slechts twee misdrijven op godsdienstig gebied en dat zijn: verstoring van godsdienstoefening en heiligschennis. Wat de bedoelde vrijheid betreft, erkent hij het goede dat zij aan het christendom heeft te danken. Dit toch is ver verwijderd van despotisme. Tegenover de mohammedaansche vorsten acht hij de christelijke minder angstig en daarom minder wreed. Een zachtere geest is over hen gekomen. Dientengevolge houden zij rekening met de onderdanen en de onderdanen met hen. En Montesquieu vindt het bijzonder schoon, dat de christelijke godsdienst, die geen ander voorwerp schijnt te hebben dan de zaligheid in een ander leven, nog zooveel geluk in dit leven brengt. Merkwaardigerwijze voegt hij er zelfs aan toe, dat die godsdienst in het landsbestuur een zeker politiek recht en in den oorlog een zeker volkenrecht schiep. Bij dit laatste denkt hij aan het leven, de vrijheid, de wet, de goederen en den godsdienst, die de overwinnaars in de christelijke wereld aan de overwonnenen laten. En wat het eerste aangaat, kent hij het christendom de eer toe de rechten van den mensch te hebben erkend en bevestigd.

Wat nu de kerken betreft, ziet hij in haar en vooral in hare verscheidenheid kostbare intermediaire lichamen tusschen de overheid en het volk. Even gevaarlijk als de macht van de geestelijkheid is in een republiek, even voegzaam is zij in eene monarchie, vooral in die welke neigen naar het despotisme. Zulk een hinderpaal is altijd goed als men niets anders heeft. Want, wanneer het despotisme aan de menschelijke natuur verschrikkelijk veel kwaad berokkent, is het kwaad, dat er perk en paal aan stelt, een goed. Evenals de zee, die geheel de aarde schijnt te willen bedekken, wordt gekeerd door het onkruid en het geringe zand aan den oever, zoo worden de vorsten, wier macht onbegrensd schijnt, tegengehouden door kleine kerkelijke hinderpalen en onderwerpen zij hunne natuurlijke hooghartigheid nog wel eens aan ceremonies en gebeden.

Zoo zien wij in Montesquieu, hoewel anticlericaal en zelfs anti-

religieus, een voorstander van absolute gewetensvrijheid en vrijheid van godsdienstoefening; een verkondiger van de meening, dat een veelheid van godsdiensten goed is voor die godsdiensten zelf, maar ook voor het land en voor den staat; een verkondiger verder van de beteekenis van het christendom voor de rechten van den mensch en voor het volkenrecht, en eindelijk een man, die in de kerken heilzame instituten ziet voor de overheid en goede waarborgen voor de volksvrijheden.

Montesquieu's jongere tijdgenooten Voltaire (1694—1778) en Rousseau (1712—1778) richtten echter hunne scherpe pijlen tegen het christendom zelf, omdat het tweeërlei macht in den staat in het leven heeft geroepen en dientengevolge tallooze oorlogen en andere ellenden over de wereld heeft gebracht. Voor Voltaire muntte de oudheid in dit opzicht zeer uit. Men had er een absoluut staatsdepotisme en dientengevolge volkomen rust. Godsdienstoorlogen waren er onbekend; men kon spreken van algemeen welzijn. Slechts één volk kende twee sovcreinen, een geestelijken en een tijdelijken, namelijk de joden. En het christendom bevestigde die scheiding en wél universeel. Zoo ontstonden godsdienstoorlogen, troebelen, moorden, burgeroorlogen, ellende. Men moet, wil men dit alles doen ophouden, terug tot het oude stelsel van de concentratie der twee machten in ééne hand, tot het absolute despotisme, in geestelijke en tijdelijke zaken, van den staat. Dan zal er weder orde, rust en geluk zijn.

Hij kan er dan ook zoo goed inkomen, dat de romeinsche keizers de christenen hebben vervolgd. Want dezen waren scheurmakers met hun republikeinschen geest in de eerste gemeenten, die immers in grafkelders en spelonken de keizerlijke wetten trotseerden en een staat in den staat vormden. En even begrijpelijk is het voor hem, dat de fransche koningen protestanten en jansenisten, niet als ketters maar als christelijke republikeinen hebben bestreden. Wél keurt Voltaire gruwelen als den Bartholomeusnacht en de opheffing van het Edict van Nantes af, de eerste als godsdienstig misdrijf en de laatste als economische dwaasheid, maar op het standpunt van den vorst, die in protestanten en jansenisten rebellen moet zien, is de strijd met hen eene noodzakelijkheid. De koning moet paus zijn, hij dient de geestelijkheid te beheerschen gelijk zijne soldaten; van de twee machten is hij verplicht er één onder te brengen en onder te houden. Hij moet de godsdiensten verdragen, uit de hoogte behandelen en beheerschen. Hij moet het recht hebben kennis te nemen van de regels der orden en de gedragingen der kloosterlingen, om ze te kunnen hervormen of opheffen, wanneer hij ze onvereinigbaar acht met het belang van de maatschappij. Voltaire gaat zelfs zoover van te schrijven dat wanneer de geestelijken onder elkander verschillen over de methode van het onderwijs of over zekere leerstellingen, de sovrein aan beide partijen het zwijgen kan opleggen en kan straffen wie hem niet gehoorzaamt. Streng dient de vorst vooral

tegenover de geestelijkheid de teugels in handen te houden, omdat er geen afschuwelijker despotisme en meer vernederend voor de menschelijke natuur bestaat dan dat van de priesters. Inzonderheid geldt dit van de heerschappij van de priesters van den christelijken godsdienst, die hij de wreedsten van allen acht. De kerk moet uitsluitend afhankelijk zijn van de wetten van den vorst; de priesters als soldaten door het burgerlijk bestuur worden betaald en bestuurd. Zelfs moet de staat er een eigen godsdienst op na houden, die natuurlijk verschilt van wat hij noemt „een theologische godsdienst”. Die van den staat eischt dat de pastoors en predikanten registers der gedoopten houden; dat er plaatsen en dagen zijn, gewijd aan de aanbidding en de rust, benevens eerediensten, die bij de wet zijn vastgesteld. De bedienaars van den godsdienst moeten worden geacht, maar mogen geenerlei macht hebben; zij zijn verplicht de goede zeden aan het volk te onderwijzen. Eindelijk eischt de godsdienst van den staat, dat de mannen van de wet waken over de zeden van de geestelijkheid. Voltaire eindigt met het droombeeld dat deze staatsgodsdienst nimmer eenige verwarring of onlust kan veroorzaken.

Zoo streed Voltaire tegen alles wat het gezag van den koning kon beperken, verzwakken of verstoren, en verfoeide hij het christendom diep, dat naar zijne meening dat gezag ondermijnde. Hij wenschte eene godsdienstvrijheid als in Pruisen, Rusland en Turkije — maar wilde tevens dat de soeverein absoluut heerscher over den godsdienst als over al het andere zou zijn.

Welk een lichtzinnig spel wordt hier met het begrip „godsdienstvrijheid” gespeeld, om van de opheffing van de vrijheid der kerk niet te spreken, die hier vrijwel tot slavin is verlaagd!

Maar van veel grooter beteekenis en invloed op den gang der historie in Frankrijk dan Voltaire is Rousseau geweest. De gematigde geest der hervorming, die uit Montesquieu's werken sprak, gaat in de tweede helft der achttiende eeuw in Rousseau's werken over in dien der omwenteling. De „citoyen de Genève”, gelijk hij placht te ondertekenen, wordt de welsprekende pleitbezorger van de leer der volkssouvereiniteit en de wegbereider van de revolutie. „Een vrij volk gehoorzaamt, maar dient niet; het heeft wèl leidlieden, maar geen heerschers; het gehoorzaamt de wetten, maar niets dan de wetten, en juist wegens en uit kracht van de wetten gehoorzaamt het geen mensch. Een volk is vrij, welke ook zijne regeering zij, wanneer het slechts in hem, die het regeert, niet den mensch, maar het orgaan der wetten ziet; in één woord, de vrijheid volgt altijd het lot der wetten; zij heerscht of komt met deze om”. Rousseau gaat uit van de stelling, dat de mensch van nature goed is, en staat daarmede lijnrecht tegenover Hobbes, bij wien de mensch van nature een egoïst is en die daarmede een krachtigen steun had gegeven aan het absolute koningschap als heerscher over de „bête humaine”. Idyllisch noemt hij, in navolging van Bodin, de familie het eerste voorbeeld van een staatkundige gemeenschap;

het hoofd is het beeld des vaders, het volk het beeld der kinderen. En nu tracht zijn „contrat social” een vorm van maatschappij te vinden, die met alle kracht den persoon en de goederen van ieder verdedigt en beschermt en waardoor ieder, zich met allen vereenigende, slechts zichzelf gehoorzaamt en vrij blijft als vroeger. De mensch dus individualist en socialist tegelijk !

Wat Rousseau's standpunt met betrekking tot christendom en kerk betreft, beweegt hij zich in hoofdzaak op dezelfde lijn als Voltaire. Ook hij strijdt tegen de twee machten, die er, dank zij het catholicisme, in den staat zijn. In zooverre prijst hij Hobbes, dat hij de eenige is geweest, die dit kwaad en het beste middel, dat daartegen kan worden aangewend, volkomen goed heeft gekend en den moed heeft gehad „om de twee hoofden van dezen adelaar te vereenigen en alles tot die staatkundige eenheid terug te brengen, zonder welke nooit eenige staat goed kan ingericht zijn”. Maar diezelfde Hobbes heeft hierin misgetast dat de overheerschende geest van het christendom met de opvatting dier noodzakelijke staatkundige eenheid zou zijn overeen te brengen. De priesters toch zullen steeds hunne belangen boven die van den staat doen gelden. Het is dan ook Rousseau's sterke griet tegen het catholicisme, dat het den mensch twee wetgevers, twee hoofden, twee vaderlanden geeft en hem onderwerpt aan tegenstrijdige plichten. Vandaar dat overal waar het catholicisme is gekomen, de burgeroorlog regel werd. Om die reden is deze godsdienst de meest anti-sociale van alle godsdiensten. Hij prijst in tegenstelling daarmede, evenals Voltaire, het heidendom, dat den cultus der goden en de liefde voor de wetten in een eenheid samenbond en den staatsdienst tot godsdienst maakte. Echter wijst hij het heidendom af, omdat het als godsdienst de menschen bedriegt, bijgeloovig maakt en den waren dienst der godheid verandert in ijdel ceremonieel.

Ook het zuivere christendom kan, wanneer het de belangen van den staat geldt, geen genade vinden in de oogen van Rousseau. Want het maakt de harten van de burgers te veel los van den staat, gelijk van alle andere aardsche dingen. Het kan den christen, indien hij zich maar niets heeft te verwijten met betrekking tot de geestelijke dingen, verder weinig schelen, hoe het hier op aarde toegaat. Zelfs ziet hij er tegen op, als de staat in bloeienden toestand verkeert, om daarvan te genieten, omdat hij dan vreest hoogmoedig te worden op den roem van zijn land. Gaat het daarentegen slecht met zijn land, dan zegent hij de hand Gods, die het sloeg. Welnu, zulk een christendom vindt Rousseau gevaarlijk voor den staat. Zijne aanhangers laten zich, omdat de liefde geen kwaad denkt, gemakkelijk verrassen door dengenegen, die zich op listige wijze van het gezag wil meester maken. En als dan zulk een overweldiger het aanzien en de waardigheid van een heerscher heeft gekregen, gebiedt het christelijk geloof hem onderdanig te zijn en beschouwt het hem als de roede, waarmede het den Almachtige behaagt zijne

kinderen te kastijden. Rousseau heeft voorts tegen de christenen, dat een zelfde onverschilligheid hen kenmerkt in oorlogstijd. Zeker — zij trekken dan mede te velde en denken niet aan vluchten . . . maar zij weten beter te sterven dan te overwinnen. Het is hun ook eigenlijk om het even of zij overwinnen dan wel overwonnen worden. Want de Voorzienigheid weet het best, wat goed voor hen is. De ware christen is gevormd om in dienstbaarheid te zuchten en verontrust zich daarover niet, omdat dit kortstondig leven voor hem geringe waarde heeft.

Men zou echter mistasten, wanneer men uit dit alles de slotsom trok, dat Rousseau den godsdienst niet van belang achtte voor den staat. Maar hij schept hiertoe een eigen godsdienst. Ieder kan de gevoelens koesteren, die hij wil, doch voor den staat is het van belang, dat ieder een godsdienst hebbe, die hem zijne plichten doet kennen en betrachten. Met het oog daarop kan en moet de staat eene geloofsbelijdenis opstellen, niet als een complex van godsdienstige leerstellingen, maar als een geheel van leerstellingen van den noodzakelijken burgerlijken godsdienst of van gevoelens, die noodig zijn voor eene behoorlijke samenleving en zonder welke men geen goed burger noch een getrouw onderdaan kan zijn. De artikelen dier geloofsbelijdenis zijn: het bestaan van een almachtige, alwijze, weldoende, alvoorzienende en alverzorgende godheid; het toekomende leven, het geluk der goeden en de kastijding der boozen; de heiligheid van het maatschappelijk verdrag en van de wetten. Ieder die deze artikelen niet beaamt of die zoo onverdraagzaam is van te leeren dat er buiten den schoot der kerk geen zaligheid is, dient te worden verbannen. En hij die eerst deze leerstellingen openlijk heeft beleden en zich daarna gedraagt als iemand, die ze niet gelooft, moet worden gedood, omdat hij de grootste aller misdaden heeft gepleegd, namelijk van in het aangezicht der wetten eene onwaarheid te zeggen.

Zoo consequent trekt Rousseau het beginsel door van de eenheid en ondeelbaarheid van den staat en de almacht van den volkswil. Catholicisme in het bijzonder en christendom in 't algemeen worden slechts als individueele gevoelens geduld en met hunne kerken teruggedrongen door het verplichte deïsme als staatsgodsdienst. Ja, sterker — de roomsche kerk wordt vernietigd, omdat ieder die zeggen durft „extra ecclesiam nulla salus”, op den vaderlandschen bodem niet meer wordt geduld.

Hoever zijn wij hier verwijderd van Montesquieu, die, hoewel geen bepaalde vriend van godsdienst of kerk, in den godsdienst een beveiliging van de rechten van den mensch, van de vrijheid der ziel, van de individueele vrijheid waardeert en in de kerk eene macht eert, die het despotieke overheidsgezag beperkt en matigt!

Montesquieu, dien men den geestelijken vader van het latere liberalisme zou kunnen noemen, wilde godsdienst en kerk zooveel mogelijk vrij laten van wege het goede, dat er ook voor den staat

van uitgaat. Rousseau, de wegbereider van het socialisme, in den zin van het absolute despotisme van den volkswil, zoodat het individu slechts vrij is door en in de vrijheid van het volk, verklaarde den catholieken godsdienst vogelvrij en met dezen alle andere godsdiensten, die de zaligheid verbinden aan hunne belijdenis, en daarmede ook den oorlog aan zoo goed als alle kerken. En eindelijk ijverde Voltaire, dien men den pleitbezorger van een vreedzaam cesarisme zou kunnen noemen, voor een sterke, echt-napoleonische overheid, die zelf christendom en catholicisme haat, doch meenende dat het volk godsdienst behoeft, de kerken duldt, maar op voorwaarde dat zij geheel in de hand der overheid zijn en door haar worden ingericht, zooals zij noodig oordeelt.

Voor ons rijzen de beelden op van Robespierre en van Napoleon.

Omstreeks dienzelfden tijd leidden ook wijsgeeren en natuuronderzoekers in Frankrijk een nieuwen tijd in. Een sensualistisch realisme verdringt steeds meer christendom en kerk. De encyclopaedisten, geleid door Diderot en d'Alembert, oefenen grooten invloed uit ¹⁾. Door de leer dat alle onmiddellijk kennen afgeleid kan worden uit dat, hetwelk wij door middel der zintuigen ontvangen, wordt de levensader der religie afgesneden. Condillac met zijne theorie, dat de ziel geen andere vermogens bezit dan die der gewaarwordingen ²⁾ en Helvetius met zijn meening dat de mensch enkel een gewrocht der natuur is, slechts door grootere vatbaarheid voor indrukken van buiten onderscheiden van de dieren ³⁾, weeken den christelijken grondslag van het volksleven los. Holbach spant de kroon, wanneer hij allen godsdienst schadelijk noemt en in het Al niets ziet dan stof en stoffelijke krachten en daaruit alle verschijnselen, ook die in de geestelijke wereld verklaart ⁴⁾. Laplace verklaart, als natuuronderzoeker, het ontstaan der hemellichamen en der aarde langs zuiver physischen weg, zonder dat van een goddelijken schepper meer sprake is en Lamarck doet hetzelfde ten aanzien van alle levende wezens. Een roes van vrijdenkerij en vrijgeesterij komt over talrijke groepen in Frankrijk, die de banden van godsdienst en theologie verbreken en den oorlog verklaren aan de kerk en de geestelijkheid.

¹⁾ De geest der Encyclopaedisten valt het best te kennen uit de „Discours préliminaire des Editeurs”, hoofdzakelijk het werk van d'Alembert, op de groote „Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens des lettres. Mis en ordre et publié par Diderot et quant à la partie mathématique par M. d'Alembert.” Wat hun staatkundig standpunt betreft, herinneren wij aan Diderot's: „Essai sur le règne de Claude et de Neron” en „Principes de politique des souverains”.

²⁾ „Traité des sensations” en „Traité des animaux” (1755).

³⁾ De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation (1772).

⁴⁾ Système de la Nature ou des lois du monde physique et du monde moral (London 1770 onder den pseudoniem Mirabaud).

En was nu maar tegenover dit alles de superioriteit van christendom en kerk duidelijk in leer en leven aan het licht getreden ! Doch helaas ! het tegenovergestelde was het geval. Verbreedde de hoogere geestelijkheid door hare levenswijze, die zoo scherp in tegenspraak was met die van den Christus, en door haar levenstaak, die zich op de staatkunde in plaats van op de zielszorg richtte, onophoudelijk de klove tusschen zich en de massa, zij vervreemde zich voorgoed van haar door gebruik te maken van het slechtste middel, dat bij zulk eene verhouding kan gebezigd worden, namelijk het middel van den dwang. Men ijverde voor censuur van dergelijke geschriften en poogde den koning over te halen een dam op te werpen tegen den zwellenden stroom. Maar Lodewijk XV interesseerde zich te weinig voor staatszaken dan dat beslissend ingrijpen van zijne zijde was te verwachten. Wat hielp het of hij in een vlaag van voorliefde voor de kerk Rousseau's „Emile" liet verbranden en één der drukkers van de Encyclopaedie enkele dagen in de Bastille deed opsluiten ? De stroom, op een enkel punt gekeerd, sloeg spoedig die dammetjes omver, om te sneller zijn vaart te vervolgen. Want verboden vrucht smaakt dubbel begeerlijk. De kerk prikkelde tot lezen door haar censuur en — wat het ergste was — joeg de schare in de armen der vrijdenkers, door in plaats van zich te verjongen en de geestelijkheid tot de orde te roepen, zelf mede te blijven zondigen met het staatsbestuur van een Lodewijk XV en middelerwijl het volk met zwaarder dwangjuk te belasten.

Een nieuw symptoom van de verzwakkende macht van koning en geestelijkheid was de volharding, waarmede het parlement zijn strijd tegen de Jezuïeten voortzette en ten einde bracht. Eerst kwam er een vonnis, dat tal van boeken van Jezuïeten moesten worden verbrand ; dat niemand hunner meer onderwijs mocht geven ; dat naar hunne colleges geen leerlingen meer mochten worden gezonden ; dat studenten, die daarop bleven, geen academische graden verwerven of ambten bekleeden konden ; en eindelijk dat alle bullen, brèves en brieven van pausen, die op hen betrekking hadden, als inbreuken op de rijkswetten zouden worden beschouwd. Den 6^{en} Augustus 1761 werd dit vonnis uitgesproken. Juist een jaar later ging het parlement nog verder, toen het de gelofte der Jezuïeten voor niet-bindend verklaarde, ieder verbod de regels dier orde te gehoorzamen, haar kleeft te dra gen, met hen gemeenschap te houden en allen gebod binnen een week hunne woningen te verlaten en alle banden met de orde onder eede te verbreken. De koning mocht een wijle aarzelen deze vonnissen te bekrachtigen, eenerzijds noopte hem de vrees voor het parlement, anderzijds de aandrang van Madame de Pompadour en minister de Choiseul, hiertoe over te gaan. Ja, toen het parlement, met dit alles nog niet tevreden, den 9^{en} Mei 1767 besloot alle Jezuïeten, uitgenomen zieken en hoogbejaarden, binnen veertien dagen te verbannen, hechtte de koning ook hieraan het zegel zijner goedkeuring. Zóó wreekte men zich

over alles wat de Jezüeten volgens de parlementaristen hadden misdaan. Zij rekenden hiertoe hun doordrijven van de bul Unigenitus, die tot zooveel strijd aanleiding had gegeven, maar ongetwijfeld niet minder het leiden van het koningschap in de richting van het absolutisme, waarbij zoovele volksprivilegies waren aangerand en geschonden.

Maar ook tegen den geheelen gang van zaken, keerde zich steeds grooter verzet. Het platteland gevoelde zwaar den druk der nog in stand gebleven leenrechten; de burgerstand ging gebukt onder den zwaren schuldenlast, waarmede de oorlogen onder Lodewijk XIV en de spilzucht van Lodewijk de XV het land hadden bezwaard. Voor boeren en burgers was dit te grievender, doordien de bevoorrechte standen, adel en geestelijkheid, naar evenredigheid minder dan zij tot de behoeften van den staat bijdroegen. Bovendien konden de boeren de tienden voor de geestelijken betalen en allerlei lasten dragen voor de heeren der vroegere heerlijkheden, in welke nabijheid hunne gronden lagen. Ook droegen zij alleen de zwaarte van den krijgsveldtoestand, omdat men nu en dan, om manschappen voor het leger te bekomen, bij loting een deel hunner zonen nam. En de burgers zagen de edelen bij uitsluiting bekleed met de aanzienlijkste ambten bij het leger en met de hooge geestelijke waardigheden.

Neemt men hierbij in aanmerking, hoezeer het aanzien der koninklijke macht door hun eigen toedoen was verminderd; hoezeer het bederf onder de hoogere standen tot wrevel en bitterheid had geleid; hoe aanstekelijk het voorbeeld der Vereenigde Staten van Noord-America had gewerkt — dan begrijpt men dat de theorieën van een Rousseau en anderen een al te vruchtbaren akker vonden in het midden van het fransche volk, en eerlang de bitterste vruchten daarvan zouden worden geplukt.

Dit begon duidelijk te worden, toen den 17^{en} Juni 1789 de derde stand zich tot een constitueerende nationale vergadering verklaarde. Zij vaardigde bevelen uit, zonder te kunnen regeeren, omdat met den dag de verwarring toenam. Desniettemin nam zij het hervormingswerk ter hand, hief zij alle voorrechten van den adel op, voerde gelijkheid van belastingen voor alle standen in, schafte zij de lijfeigenschap en de heerlijke rechten af, verklaarde zij alle burgers gerechtigd om staatsambten te bekleeden en bepaalde zij, dat geen ambten konden worden gekocht. Aan de geestelijkheid ontnam zij de tienden, terwijl zij den 20^{en} Augustus 1789 de zoogenaamde kerkelijke commissie benoemde, tot regeling der kerkelijke aangelegenheden, bestaande uit vijftien leden. Na het decreet van 2 November 1789, volgens hetwelk de kerkegoederen ter beschikking van het volk gesteld werden, boden echter negen hunner hun ontslag aan. Hoewel dit niet werd aangenomen, namen zij toch geen deel meer aan de werkzaamheden. De zes leden die overbleven, waren bekende geleerden in het canonieke

recht, Lanjuinais, d'Ormesson, Martineau, Treilhard, Legrand, Durand de Maillane en Despatis de Courteilles. Nadat de nationale vergadering had besloten dat de commissie met evenveel leden zou worden versterkt als er oorspronkelijk in zitting hadden, werden nevens de negen leden, die overgebleven waren, de volgende vijftien heeren benoemd: Dom Gerle, Dionis du Séjour, de Montesquiou, de al Coste, Dupont de Nemours, Massieu, Expilly, Chasset, Gassendi, Boislandry, Fermont, Dom Breton, Lapoule en Thiebaut. Den 6^{en} Februari 1790 bood de heer Martineau, een bekend en gezien jansenistisch gezind pastoor, namens zijne een en twintig medeleden aan de nationale vergadering een ontwerp van kerkelijke wetgeving door den staat aan. Den 12^{en} Juli 1790 werd het, nadat er enkele veranderingen, die echter het beginsel niet aantastten, in waren aangebracht, aangenomen.

De hoofdbeginselen dier wet waren: *a.* dat de verkiezingen van bisschoppen en pastoors niet meer door de geestelijkheid, maar door stemgerechtigde burgers zouden plaats hebben. Bisschoppen worden voortaan gekozen door de kiezers voor de departementale vergadering; pastoors door de kiezers voor de districtsvergadering. Zelfs protestanten en joden mochten daarbij mede stemmen, als zij slechts de mis bijwoonden, die aan de verkiezing vooratging; *b.* dat de canonieke wijding niet meer zou geschieden door den paus, maar door de metropolitanen. Dezen hadden echter vooraf het recht een onderzoek in te stellen naar de leer en den wandel van den nieuwen titularis, maar indien dit ongunstig afliep voor den betrokkene, kon deze nog zijn appel comme d'abus indienen; *c.* dat de indeeling der diocesen zou gemaakt worden door het civiel gezag, met uitsluiting van den paus. En die indeeling moest beantwoorden aan die van het rijk. Ieder departement zou ook een bisdom zijn. Niemand mocht het gezag erkennen van een buitenlandschen bisschop of metropolitaan, noch zich inlaten met hunne gemachtigden in of buiten het rijk.

Met deze bepaling was de invloed van den paus op de kerk in Frankrijk vernietigd.

Het spreekt vanzelf dat in de nationale vergadering de aanneming van dit ontwerp niet zoo gemakkelijk ging. De bisschoppen, die er in zitting hadden, verzetten zich op grond der onbevoegdheid van de vergadering om deze kerkelijke materie te regelen, tegen het ontwerp en de behandeling er van. Zij riepen het kerkrecht op ten bewijze dat de kerk alleen daartoe bevoegd was en eischten een nationaal concilie. Doch de tegenpartij ging daartegen in met de bewering dat het 't natuurlijk recht is van het staatkundig gouvernement om gezag en toezicht uit te oefenen over alles wat van belang is voor de openbare orde en voor den staat. En tot dit laatste behoort de kerk voor zoover zij naar buiten optreedt. Men maakte een onderscheid tusschen de „discipline intérieure” en de „discipline extérieure”. De eerste raakt het geweten, de tweede de openbare

orde : de eerste is onafhankelijk van de wereldlijke macht, de tweede is onderworpen aan het gezag van den koning, die volgens artikel 10 van de vrijheden der gallicaansche kerk en al hare bewijsstukken, het recht heeft die „discipline” door wetten te regelen, en de decreten en zelfs de canons van oecumenische concilies over dit onderwerp aan te nemen, te verwerpen of te veranderen. Men kon echter gemakkelijker die onderscheiding theoretisch formuleeren dan praktisch uitwerken. Zoo was het reeds dadelijk bevreemdend een imperatief voorschrift in de wet te vinden ten aanzien van den persoon, die een geestelijke moet wijden, omdat de wijding een handeling is van louter geestelijken aard en alzoo geheel valt onder de „discipline intérieure”. In elk geval was hier de weg voor groote willekeur geopend. Doch niet alleen voor willekeur. Feitelijk hief de nationale vergadering de kerk op. Zij misvormde haar tot een tak van staatsdienst. Hare geestelijken werden staatsambtenaren ; haar organisme werd een staatsorganisme. En de natuurlijke gevolgtrekking van dit alles was, dat de geestelijken voortaan hunne werkzaamheden alleen mochten waarnemen, wanneer zij vooraf den eed op de „constitution civile” en vervolgens den burgerlijken eed hadden afgelegd. Was de kerk onder de absolute macht des konings diep vernederd, onder de tirannie van den derden stand werd zij als kerk feitelijk opgeheven. Indien ooit Rome reden had om den oorlog aan een landsbestuur te verklaren dan was het nu. Tusschen hare opvatting van de kerk en die van de nationale vergadering gaapte een ondempbare kloof. De kerk en de paus zouden zichzelf hebben gedenatureerd, als zij tegemoetkomend tegenover zulk bedrijf waren opgetreden. Eene worsteling op leven en dood moest volgen. In het publieke leven zijn er zelfs geene beginselen die scherper tegenover elkander staan dan deze twee : „de kerk boven den staat” en „de staat boven de kerk”. De doorvoering van het ééne is de vernietiging van het andere.

De waarheid daarvan bleek zonneklaar in de geschiedenis der fransche revolutie. De kerk kon harerzijds de door de kiezers benoemde geestelijken niet als wettig erkennen en deed het ook niet; de nationale vergadering daartegenover nam al strenger maatregelen om dien tegenstand te fnuiken. Was den 12^{en} Juli 1790 vastgesteld dat een nieuw benoemde bisschop vóór zijne wijding den eed van trouw aan het volk, de wet en den vorst zou moeten zweren en ook den eed zou moeten doen om uit alle macht de „constitution civile” te handhaven, den 27^{en} November van datzelfde jaar werd die eed ook opgelegd aan hen die reeds een geestelijk ambt bekleedden. Maar op bitteren tegenstand stuitte men reeds, toen de leden der nationale vergadering, die geestelijken waren, hiertoe werden opgeroepen. Van de dertig bisschoppen verklaarden zich daartoe slechts twee en van de ongeveer driehonderd overige geestelijken slechts ruim zestig bereid. Deze stemming was eene getrouwe weerspiegeling van de gezindheid der geestelijken in het land.

Van de bisschoppen was er slechts een enkele, die zich gewonnen gaf; de meeste pastoors in de groote plaatsen weigerden de eedsaflegging; die ten plattelande lieten zich slechts ten deele door dreigementen, vooral van de maires, overhalen; een groot deel echter bleef trouw. Maar het verzet nam een nog veel grooteren omvang aan, toen de paus bij brève van 13 April 1791 de wet veroordeelde en verklaarde dat alle geestelijken, die den eed hadden afgelegd, verplicht waren binnen veertig dagen dien eed te herroepen, om, indien dit niet geschiedde, te worden ontzet uit hun ambt. Ook werden de verkiezingen, zooals die volgens de wet waren geschied, onwettig verklaard, en de geestelijken, die op deze wijze waren benoemd, met hen, die ze gewijd hadden, in hunne bediening geschorst. De stem uit het Vaticaan gaf dus geen onzeker geluid.

Daardoor nu ontstond het schisma. Er was een staatskerk, gemaakt en gemodeliseerd door de nationale vergadering, en daarnaast de roomsche kerk, die zich uitsluitend onderwierp aan den paus. Er waren geestelijken, die staatsambtenaren geworden waren en er waren geestelijken, die als zoodanig de bevelen van den staat in den wind sloegen. Er waren leden der kerk, die zich bij de constitutioneele kerk voegden en er waren er, die de mis bijwoonden van onbeëdigde priesters en door hen hun huwelijk lieten inzegenen, hunne kinderen lieten doopen en zich de sacramenten lieten toedienen. De roomsche kerk in Frankrijk was in twee deelen gesplitst; de ééne droeg nog alleen dien naam, en de andere was het inderdaad.

Men was namelijk in die dagen in de nationale vergadering nog wel zoo vrijheidlievend gezind dat men de onbeëdigde priesters niet wilde verbieden buiten de staatskerk om hunne diensten waar te nemen. Het departementaal bestuur van de Seine was begonnen bij decreet van 11 April 1791 te bepalen dat alleen geestelijken die den eed hadden afgelegd in de bestaande kerken mochten dienst doen, maar dat onbeëdigden, gelijk voorgangers van andere religies, overal gebouwen mochten inrichten voor hunne eerediensten onder voorwaarde dat zij boven den ingang er van de bestemming aanwezen en zich in den dienst niet schuldig maakten aan ophitsing tegen de „constitution civile du clergé” en tegen de overheid. Dit decreet nu werd in de nationale vergadering van 7 Mei 1791 tot rijkswet verheven, maar niet nadat men de vrijheid, die het Seinebestuur had gelaten, op één punt zeer had beperkt. Zij breidde namelijk de bepaling betreffende de ophitsing in dien zin uit dat de plaatselijke overheid het optreden der dissentieerende geestelijken op zichzelf reeds als een aanval tegen de „constitution civile” kon beschouwen en dientengevolge de kerkgebouwen kon sluiten. Gelukkig echter huldigden verschillende maires eene milde opvatting. Maar in Parijs zorgde het gepeupel dat er practisch van deze verleende vrijheid niets terecht kwam en evenzoo ging het overal, waar overheid en volk op de hand der revolutie waren.

Doch de tijd ging voorbij dat de apostelen der vrijheid haar aan

anderen, die niet dachten als zij, zouden gunnen. Bij de gruwelijke dwingelandij en godtergende vervolgingen, die van de wetgevende vergadering, welke de nationale op 1 October 1791 verving, uitgingen, werden de kerk en hare geestelijkheid een prooi van het schrikbewind. De trouw van de Vendée aan hare priesters en hare kerk had de woede der jonge revolutionnairen in die mate opgewekt dat den 14^{en} October 1791 een ontwerp in behandeling werd genomen dat een begin van de terreur over de geestelijkheid inluidde. Alle priesters — dus ook degenen die de staatskerk niet wilden dienen — moesten den eed, hierboven bedoeld, afleggen, en wanneer de tot nu toe onbeëdigden hierin onwillig bleven, verloren zij hun pensioen, dat het decreet van 27 November 1790 hun nota bene juist voor het geval dat zij om die reden werden ontslagen, had toegekend. Slechts een termijn van acht dagen werd hun tot het afleggen van dien eed gegeven. Bovendien waren opstootjes in hunne parochie of in hun bisdom reeds voldoende om hen te doen verwijderen. En het ligt in den aard der zaak dat harde straffen hun deel werden, wanneer zij ingingen tegen het bestaand régime of met buitenlandsche geestelijken onderhandelingen aanknoopten. Deze wet werd den 29^{en} November 1791 aangenomen, doch de koning weigerde er zijne goedkeuring aan te hechten. In de practijk stoorde men zich echter aan dit laatste weinig of niet. In tal van departementen voerde men de wet op de strengste wijze uit. Ook degenen die bij onbeëdigde priesters den dienst bijwoonden, werden niet zelden gefolterd.

Echter stonden nog krasser maatregelen voor de deur, toen eenerzijds de trouw aan de kerk van Rome van verreweg het grootste gedeelte der geestelijkheid en anderzijds een nieuwe brève van den paus van 19 Maart 1792 de wetgevende vergadering had geprikkeld. De paus had daarin niet alleen de getrouwe geestelijken zeer geprezen, maar tevens de ontrouwen met den ban bedreigd, indien zij niet binnen zestig dagen tot inkeer kwamen. Het antwoord daarop van de zijde der wetgevende vergadering was de wet van 27 Mei 1792, waarbij bepaald werd dat elke onbeëdigde priester uit zijne parochie zou verbannen worden, als twintig burgers uit zijne parochie dit eischten en het departementaal bestuur dien eisch zou hebben goedgekeurd. In dat geval moest hij binnen 24 uren zijn district en binnen eene maand het rijk verlaten. In deze wet vond vooral het volk op tal van plaatsen een vrijbriet tot het mishandelen en vermoorden van priesters. Maar welke pen zal de ellende beschrijven, die over de geestelijkheid kwam, toen, bij het binnendringen van den duitschen vijand, het wantrouwen tegen haar bij de communiten tot de gevaarlijkste hoogte was gestegen en van den 2^{en} tot den 6^{en} September de moordtooneelen onder haar aan de orde van den dag waren?

Met de Conventie, die den 21^{en} September 1792 in de plaats van de wetgevende vergadering kwam, werd het zelfs nog erger.

Tot nu toe had men in zekeren zin den roomschen godsdienst in zijne waarde gelaten, al was de roomsche kerk door den staat, althans uitwendig, misvormd. Er bestond een roomsche kerk van rijkswege, wier dienaren door den staat werden bezoldigd, en die vrij was, waar het de leer en moraal en sacramenten gold. Zelfs was de verwerping van den roomschen godsdienst als staatsgodsdienst onder deze beleefde termen geschied dat „de majesteit van den godsdienst en de diepe eerbied, dien men hem schuldig is, niet toelaten dat hij onderworpen worde aan een beraadslaging”. Maar thans maakte dit alles plaats voor een beslist anti-christelijke en anti-kerkelijke actie. De geestelijken, die den eed van vrijheid en gelijkheid niet wilden zweren, werden geguillotineerd, verdrongen of met het zwaard gedood. Zelfs het bijwonen van de mis stelde de geloovigen aan levensgevaar bloot. De Zondag werd afgeschaft — de decaden kwamen er voor in de plaats. De staatskerk zocht men te ondermijnen door de priesters tot het huwelijk te nopen. Niet alleen werden bij decreet van 19 Juli 1793 de bisschoppen, die direct of indirect eenige hindernis aan het huwelijk der priesters in den weg legden, gedeporteerd en door anderen vervangen, maar bij decreet van 29 Brumaire werden zelfs de priesters, die den eed niet hadden afgelegd, maar beloofden te zullen trouwen, van deportatie vrijgesteld. Op deze wijze verloor de kerk verreweg de meeste geestelijken in kerkelijken zin. De eeredienst van de godin der rede en de nationale cultus van vrijheid en gelijkheid moesten christendom en kerk vervangen; zij spanden zich in om alle priesterschap te vernietigen. Met de deïstische vereering van het Hoogste Wezen, ingevoerd den 18^{en} Floréal jaar 2 (7 Mei 1794) werd het er niet beter op. Eerst na den dood van Robespierre kwam er, al was het langzaam, eenige kentering. Den 3^{en} Ventose jaar 3 (21 Februari 1795) werd de staatskerk der nationale vergadering opgeheven en drong het beginsel der vrijheid ten aanzien van de kerk door. De constitutie van het jaar 3 (17 Augustus 1795) hield de bepaling in: „Niemand kan worden verhinderd, wanneer hij zich schikt naar de wetten, den eeredienst uit te oefenen, dien hij zelt verkiest. Niemand kan gedwongen worden bij te dragen voor de uitgaven van eenigen eeredienst. De republiek steunt geldelijk geen enkelen.” De wet van 7 Vendémiaire jaar 4 (28 September 1796), zich aan de vorige aansluitende, regelde practisch het beginsel van de absolute vrijheid. Maar hoeveel goeds er ook school in dat principe van de volkomen individueele vrijheid in zake de uitoefening van den eeredienst, het duurde nog betrekkelijk lang, vóór het catholicisme en de catholieken in Frankrijk in de practijk daarvan ten volle konden genieten. Te hunnen aanzien liet de toegezegde onzijdigheid van den staat tegenover de uitoefening van den eeredienst op vele plaatsen nog te wenschen over.

Maar de weg voor de vrijheid was dan toch gebaad. Den 7^{en} Fructidor jaar 5 (24 Augustus 1797), namen bij decreet alle dwang-

maatregelen tegen onbeëdigde priesters een einde en konden dezen, mits zij zich onderwierpen aan de wetten der republiek, in hunne burgerrechten worden hersteld. Nog een oogenblik van pijnlijke vervolgingen doorleefde de geestelijkheid, die op groote schaal naar Guyana gevoerd werd, toen de jacobijnen den 18^{en} Fructidor jaar 5 (4 September 1797), hun coup d'état wonnen, maar ruim twee jaren later was dan ook de revolutie voor goed geëindigd, toen Bonaparte den 18^{en} Brumaire jaar 7 (8 November 1799), de Directoire verjoeg. Onder hem zou hetgeen langzamerhand op godsdienstig en kerkelijk gebied, ondanks jacobijnschen tegenstand, weder aan het opbloeien was, rustig met nieuwe kracht zich kunnen ontwikkelen en de afgehouden tronk der kerk in Frankrijk, door middel van jonge uitspruitsels, komen tot vernieuwden en grooten bloei.

Mec de vervolgingen was het gedaan. De godsdienst der rede of die van het Hoogste wezen hadden het als staatsgodsdiensten afgelegd. Alleen het roomsch-catholicisme had de revolutie overleefd. Bonaparte begreep de beteekenis daarvan. Tevens zag hij duidelijk dat het volk geen roomsche kerk wenschte los van den paus, gelijk gebleken was uit de weinige sympathie, die de staatskerk der nationale vergadering had gevonden. Daarom knoopte hij betrekkingen met Pius VII aan, die dan tevens trachten kon de twee fransche kerken te vereenigen en het schisma op te heffen. De eenheid, op deze wijze verkregen, moest Bonaparte in elk opzicht bij zijne staatkunde ten goede komen. Het fransche volk, dat grootendeels aan zijn godsdienst gehecht was, zou hem er dankbaar voor zijn; de paus zou hem, vooral na al den tegenspoed der vorige jaren, met erkentelijkheid zijne diensten bewijzen, en Bonaparte zelf zou die herstelde godsdienstige en kerkelijke eenheid wel weten dienstbaar te maken aan de rust van het land en de macht van consulaat en keizerdom. Maar tevens zou zijn geweldige arm er zorg voor dragen dat de kerk zich niet vrij in eene richting kon bewegen, die gevaarlijk werd voor den staat. Integendeel wenschte hij dat zij zou worden en blijven een steunsel voor zijn troon, en dat hare geestelijken een soort lijfwacht zouden vormen, die hem omringde met haar trouw en haar macht.

En zoo kwam, nadat de onderhandelingen een paar maal gevaar liepen te worden afgebroken, het bekende concordaat met den paus den 26^{en} Messidor jaar 9 (15 Juli 1801) tot stand, waaraan hij zelfstandig de organieke wet toevoegde van den 18^{en} Germinal jaar 10 (8 April 1802). Dit laatste geschiedde ongetwijfeld om hen, die met tegenzin den vooruitgang van het roomsch-catholicisme en den opbloei dier kerk aanzagen, gerust te stellen en duidelijk te toonen, dat hij onwrikbaar de teugels van het bewind in handen hield. Een andere vraag is of Bonaparte, die, volgens artikel 1 van het concordaat, het recht had omtrent de uitwendige zaken van den roomschen godsdienst bepalingen te maken, in genoemde

organieke wet van dat recht geen misbruik maakte. Daarop zouden wij niet gaarne een bevestigend antwoord geven.

Met dit concordaat werden de „constitution civile du clergé”, de constitutie van jaar 3 omtrent de vrijheid der eerediensten, en de wet van 7 Vendémiaire jaar 4 stilzwijgend afgeschaft. Maar eveneens werd elk streven naar terugkeer tot de inrichting en tucht der eerste christelijke kerk en naar onbeperkte vrijheid der kerk in kiem gefnuikt. Men zou het concordaat kunnen kenschetsen als een soort compromis tusschen de religieuze vrijheid en het staatsbelang van dat oogenblik.

Overeenkomstig het concordaat van 1516 zou ook nu de benoeming van de aartsbisschoppen en bisschoppen door het hoofd van den staat, de canonieke aanstelling door den paus plaats hebben; de benoeming van de pastoors door de bisschoppen met toestemming van het staatshoofd. De begrenzing der diocesen zou in overleg met den heiligen stoel geschieden. De overheid nam van hare zijde op zich voor de noodige bisschoppelijke paleizen, pastorieën, groote en kleine seminaries te zorgen. Omtrent al deze dingen werd dus in tegenovergestelden zin beslist als in 1790 was gedaan. Echter moest ook nu de geestelijkheid den eed van trouw aan de regering doen. De eeredienst moest openbaar zijn.

Ter zake van de verhouding van het kerkbestuur tot het staatsbestuur herstelde de organieke wet de oude instelling van het appel *comme d'abus* onder den naam van „Recours dans tous les cas d'abus”, als beveiliging der burgers tegen verkeerde handelingen der geestelijkheid, en tevens als beveiliging der geestelijken tegen mogelijke aanslagen op de openbare uitoefening van den eeredienst en de wettelijke vrijheid der bedienaren van den godsdienst. De algemeene gronden, waarop dat beroep kon worden ingesteld, waren: *a.* machtsoverschrijding; *b.* overtreding van de wetten of reglementen van den staat; *c.* inbreuk op de regels, die door de in Frankrijk ontvangen canons waren bevestigd; *d.* aanslag op de vrijheden, rechten en gewoonten der gallicaansche kerk, elke daad of handelwijze, die bij de uitoefening van den eeredienst de eer der burgers kan kwetsen, hun geweten moedwillig in de war kan brengen, of kan ontaarden in het doen van onrecht jegens of het verwekken van openbare ergernis tegen hen, waaronder verstaan wordt onrechtmatige weigering van sacramenten of van eene kerkelijke begrafenis of beleedigingen van bepaalde personen in de prediking of andere dergelijke daden van onverdraagzaamheid.

Het belangrijkste onderscheid tusschen het oude en nieuwe recht in zake dit appel *comme d'abus* bestond hierin, dat voorheen de rechterlijke en thans de administratieve macht (de prefecten de *recours d'office* en de staatsraad de *déclaration d'abus*) deze zaken behandelde.

Ook ten aanzien van de uitwendige vrijheden der gallicaansche kerk in hare betrekkingen tot den heiligen stoel werd het oude recht

gehandhaafd. De declaratie van 1682 en het edict van 23 Maart werden weder wet van staat. Ook nu moest de geestelijke macht al hare handelingen vóór hare openbaarmaking onderwerpen aan de goedkeuring van het gouvernement. De staatsraad verkreeg in dezen de rechten, die vroeger het parlement had gehad. De handelingen, waarvoor die autorisatie vereischt was, worden in de organieke wet opgesomd. Zij zijn : *a.* de publicatie en de uitvoering der bullen, rescripten, decreten, mandaten, provizies, signaturen, die dienden voor provizies of andere van Rome uitgaande stukken, zelfs wanneer zij particulieren betreffen ; *b.* de uitoefening op franschen bodem van de werkzaamheden van nuntius, legaat, vicaris of andere apostolische commissarissen, onder welke benaming het ook zijn moge ; *c.* de samenkomst van nationale of metropolitane concilies, diocesaan-synoden of andere vergaderingen der geestelijkheid. Verder moeten de besluiten van vreemde synoden, ook van algemeene concilies, vóór hunne bekendmaking, worden medegedeeld en onderzocht, opdat blijke of zij met de wetten, rechten en vrijheden des lands strooken en de openbare rust niet verstoren ; *d.* de bisschoppen mogen hunne diocesen niet verlaten, tenzij zij daartoe vooraf toestemming van het staatshoofd hadden verkregen. En om de geestelijke continuïteit van de hedendaagsche met de vroegere geestelijkheid te verzekeren, eischt de organieke wet dat de onderwijzers in de seminaries de declaratie van 1682 zullen onderteekenen en onderwijs geven in de leer die Bossuet, met toestemming van de fransche kerk, in de beroemde declaratie heeft neergelegd.

Het ligt in den aard der zaak dat de bekendmaking dier organieke artikelen te Rome smart en ontsteltenis bracht. De paus durfde echter niet veel meer dan verzoeken richten tot den machtigen eersten consul. Rustig ging deze dan ook zijn gang. Hij zorgde dat van beide partijen, de onbeëdigde en beëdigde geestelijken, zooveel mogelijk een gelijk aantal tot kerkelijke waardigheden geroepen werden, al had de paus natuurlijk met de beëdigden weinig op. Tegelijk drukte zijn hand zoo zwaar op de kerk dat zoowel de hogere als de lagere geestelijkheid langzamerhand als slavin voor hem boog. Zelfs den paus dwong hij, hem den 2^{en} December 1804 te Parijs als Frankrijk's eersten keizer te kronen, terwijl de verwachtingen, die Pius VII daaraan, wat de opheffing der organieke artikelen betreft, had vastgeknoopt, in rook opgingen. En in strijd met zijn belofte liet hij den paus niet toe hem de kroon op het hoofd te zetten, maar nam die uit zijne handen om deze zichzelf op het hoofd te plaatsen, waarna Pius VII hem van den voet van den troon af zegenen moest. Zoo ver ging bovendien Napoleon's despotisme dat hij, toen Pius VII zijn politiek niet voldoende naar zijn meening steunde, na eerst de pauselijke vesting Ancona te hebben genomen, en zich daarna van de stad Rome te hebben meester gemaakt, eindelijk het besluit nam de staten van den paus met het fransche

keizerrijk te vereenigen en hij de zoogenaamde schenking van Constantijn herriep. Ja, toen de paus hem daarvoor met een excommunicatiebul trof, hield hij hem van 6 Juli 1809 tot 17 Maart 1814 gevangen. En niet minder dan de paus ondervond zoowel de hoogere als de lagere geestelijkheid in Frankrijk de tirannie van zijne macht. In de kleinste bijzonderheden moest zij zijne staatkunde dienen. Zijne vijanden moesten hare vijanden zijn; zijne overwinningen moesten in de kerken medegeedeeld en verheerlijkt worden. Hij voerde met enkele wijzigingen den catechismus van Bossuet in. Daarin werd een nieuwe les ingelascht, waarin met name de trouw aan Napoleon een plicht der christenen werd genoemd „omdat God hem tot onzen soeverein heeft gesteld en hem heeft gemaakt tot bedienaar van Zijne macht en tot Zijn beeld op aarde. Onzen keizer eeren en dienen is dus God-zelfen eeren en dienen.” De 15^{en} Augustus, tot nu toe gewijd aan Maria's hemelvaart, zou voortaan ook „feest van den heiligen Napoleon”, dat is de plechtige herdenking zijner geboorte zijn. De keizerlijke academie kreeg het recht de promotie van een priester, op grond zijner te roomsche denkbeelden, te verhinderen. Alle kerkelijke bladen, uitgezonderd het *Journal des Curés*, werden verboden, en ten slotte werd ook de uitgave daarvan belet. In één woord: de kerk was gebonden aan de zegekar van den Corsicaan. Het zoogenaamde herstel door hem van den godsdienst en de kerk der vaderen bezorgde deze tegelijk eene afhankelijkheid van den staat als zij zelfs onder Lodewijk XIV niet hadden gekend. Nooit is de geestelijkheid, onder den schijn van te worden verhoogd, zóó vernederd als door Napoleon. De geestelijken waren niets meer dan zijne politie-dienaren; wie als zoodanig niet voldeed, schopte hij weg. Van zijne lippen was de ijver voor de vrijheden der gallicaansche kerk niets dan bittere ironie.

Nadat Napoleon, na het verlies van den volkerenslag bij Leipzig, 16, 18 en 19 October 1813, en de daarop in Maart 1814 gevolgde zegepralen der bondgenooten, van den troon vervallen verklaard was en zich naar Elba in ballingschap had begeven, begon met Lodewijk XVIII, uit het huis Bourbon, de zoogenaamde eerste restauratie (3 Mei 1814—15 Maart 1815). In artikel 6 van de Charte van 1814 werd wél verklaard dat ieder dezelfde vrijheid bezat, waar het de belijdenis van zijn godsdienst betrof, en ieder dezelfde bescherming genoot in zake den eeredienst, maar tevens bepaalde het, dat „de catholieke, apostolische en roomsche godsdienst de godsdienst van den staat is”. In overeenstemming daarmee beschouwde dan ook de wet van 20 April 1825, tot stand gekomen onder Karel X, die zeer devoot was, als heiligschennis datgene wat de roomsch-catholieke kerk daarvoor houdt. De bepaling dat de roomsche godsdienst staatsgodsdienst is, verhinderde echter niet dat artikel 7 van dezelfde Charte den bedienaren van de christelijke eerediensten in het algemeen, dus ook den protestantschen, tractement van staatswege verzekerde.

Bij de Charte echter van 7 Augustus 1830, na de Juli-revolutie, toen de regeering was opgedragen aan Lodewijk Philips, hertog van Orleans, als luitenant-generaal van het Rijk, hield de roomsch-catholieke godsdienst op staatsgodsdienst te zijn. Er werd alleen van gezegd dat hij de godsdienst is, die beleden wordt door de meerderheid der Franschen. Zij constateerde dus alleen dit feit, zonder dat de staat zich daarbij tot iets bijzonders tegenover dien godsdienst verbond. Gehandhaafd werd de bepaling van 1814 omtrent de vrijheid voor ieder in het belijden van zijn godsdienst en gelijke bescherming in zake den eeredienst. Aan de bedienaren van den roomsch-catholieken godsdienst bleven, gelijk aan die der andere christelijke eerediensten, de tractementen van rijkswege verzekerd. Alleen van belang was de weglating van het woord „seuls”, waar deze aan de christelijke eerediensten verzekerd werden, zoodat daarmee als het ware de weg vrijgemaakt werd b.v. voor het verleenen van tractementen van staatswege aan bedienaren van den joodschen godsdienst. Dit geschiedde dan ook bij de wet van 8 Februari 1831, omdat „le judaïsme est la souche du christianisme”. Bij de wet van 28 April 1838 werd het recht op dat tractement voor alle bedienaren van den godsdienst gebonden aan de verplichting tot feitelijke uitoefening van dien dienst en het wonen in hunne gemeente.

In artikel 7 van de Constitutie van 1848, tot stand gekomen onder de tweede republiek (1848—1852), werd zoowel de bepaling omtrent de vrijheid van godsdienst en de bescherming van den eeredienst als die omtrent de tractementen gehandhaafd. Deze laatste kreeg zelfs eene verruiming. Had de Charte van 1830 de mogelijkheid geopend dat ook bedienaren van andere dan de christelijke godsdiensten voortaan tractementen van staatswege zouden kunnen verkrijgen, de constitutie van 1848 opende daartoe met ronde woorden de gelegenheid door deze bepaling: „Les ministres, soit des cultes actuellement reconnus par la loi, soit de ceux qui seraient reconnus à l'avenir, ont le droit de recevoir un traitement de l'Etat”. Daarmede verviel in de wet elk prerogatief voor christelijke eerediensten. En dit valt te duidelijker in het oog, wanneer men in aanmerking neemt dat bij de discussies in de nationale vergadering van het woord „reconnus” deze toelichting werd gegeven, waarmede zij zich vereenigde: „Le mot „reconnus” est un mot consacré qui veut dire uniquement que l'Etat admet le culte dans son sein pour recevoir un salaire; qu'il le consacre à ce point de vue seulement. Mais en aucune manière on n'a voulu dire que ce serait un culte officiel de l'Etat qui serait reconnu par la loi.” De erkenning door den staat van elken nieuwen eeredienst die thans in de constitutie mogelijk was gemaakt, was uitsluitend van belang, ja de noodzakelijke voorwaarde voor de verzekering van rijkstractement aan de bedienaren van den godsdienst.

Op één belangrijk punt kreeg de roomsche kerk in 1849 meerdere vrijheid. Het gouvernement erkende dat de wensch der metropoli-

tanen om zelfstandig provinciale concilies bijeen te roepen, „eene natuurlijke rechtvaardiging vond in den nieuwen toestand van Frankrijk”. Een decreet van 16 September 1849, gevolgd door gelijke decreten van de volgende drie jaren autoriseerde voor het geheele jaar de aartsbisschoppelijke concilies en diocesaan-synoden, die de aartsbisschoppen en bisschoppen in hun aartsbisdom en diocese nuttig oordeelden voor de regeling van zaken, die, volgens de kerkordening, betrekking hebben op de uitoefening van den eeredienst en de tucht door de geestelijkheid. Een keizerlijk decreet van Napoleon III van 8 Januari 1853 bracht in dezelfde termen de autorisatie voor het jaar 1853, en zoo is langzamerhand stilzwijgend artikel 4 van de wet van den 18^{en} Germinal jaar 10, wat de bepaling aangaat die eene *speciale* toestemming voor elk concilie of iedere synode eischt, afgeschaft. De bisschoppen hebben derhalve de bevoegdheid om, in het jaar van de autorisatie, diocesaan-synoden, de aartsbisschoppen om hunne wijbisschoppen in provinciale synoden samen te roepen. De regeering echter heeft alleen het recht een nationaal concilie uit te schrijven. In zooverre was er dus slechts van eene relatieve vrijheid ten aanzien van den roomsch-catholieken eeredienst sprake.

Ditselfde is het geval ten aanzien van de vrijheid van het houden van samenkomsten tot uitoefening van den eeredienst op plaatsen, die niet bepaald voor dit doel bestemd zijn. Artikel 294 van de Code pénal eischte daarvoor de toestemming van de plaatselijke overheid. In geval men deze niet vroeg of wél had gevraagd doch niet had verkregen, en toch een localiteit voor dergelijke samenkomsten beschikbaar had gesteld, werd hij gestraft, die vergunning tot het gebruik daarvan voor genoemd doel had verleend. Het decreet van 25 Maart 1852 breidde deze straf ook uit tot hen, die deel van zulke samenkomsten hadden uitgemaakt. Dit beginsel, dat de staat het recht en den plicht heeft te verhinderen dat zonder zijne toestemming samenkomsten van burgers of geloovigen buiten de plaatsen, geregeld aan den eeredienst gewijd, plaats hebben, ligt ook ten grondslag aan het decreet van 19 Maart 1859, dat de uitoefening van den protestantschen eeredienst regelt op plaatsen, waar geen kerkgebouw bestaat. Artikel 1 daarvan toch luidt : „L'autorisation pour l'ouverture de nouveaux temples, chapelles, oratoires destinés à l'exercice des cultes protestants organisés par la loi du 18 Germinal an 10 sera, sur la demande des consistoires, donnée par l'Empereur, en conseil d'Etat, sur le rapport du ministre des cultes.” Wanneer dergelijke samenkomsten een tijdelijk karakter dragen, geven de prefecten de autorisatie, en mengt zich er de staatsraad slechts in, als er moeilijkheden gerezen zijn. Eerediensten — zegt artikel 3 van hetzelfde decreet — die niet door den staat erkend zijn, kunnen slechts samenkomsten houden met uitdrukkelijke autorisatie van het administratief gezag. De wet van 1 Augustus 1879, onder het ministerie-Waddington tot stand gekomen, heet

verder nog enkele wijzigingen in de wet van 18 Germinal jaar 10, voor zoover deze betrekking heeft op den protestantschen eeredienst, gebracht.

De verhouding van staat en kerk in Frankrijk was dus in 1879 deze, dat de roomsche, protestantsche en israëlietische eerediensten, als door den staat erkend, hunne bedienaren door hem zagen bezoldigd. Wederkeerig had de staat aandeel in hunne benoeming. Ook stond de uitoefening van den eeredienst onder speciaal politie-toezicht. Dit laatste was veel scherper voor de niet-erkende eerediensten, gelijk boven bleek. De wet nu van 30 Juni 1881 bracht de gewichtige verandering van algeheele vrijheid van vergaderen, zoodat van dat oogenblik af ieder vrij werd kerkgenootschappelijke samenkomsten te beleggen of te houden. De eenige voorwaarde, waaraan eene dergelijke vergadering vooraf moest voldoen, was het afleggen eener verklaring als geëischt wordt in artikel 2 van de wet. Bovendien werd voor de niet-erkende eerediensten de beperkende bepaling opgenomen, dat zoo deze in het openbaar blijvend werden uitgeoefend, hiervoor overeenkomstig het decreet van 19 Maart 1859 autorisatie van de overheid noodig was.

Steeds meer werd echter in de volgende jaren de bestaande verhouding van staat en kerk een voorwerp van critiek. Velen konden zich er niet mede vereenigen, dat de niet-erkende eerediensten als die der boeddhisten en mohammedanen aan een streng politie-toezicht onderworpen bleven. Zij meenden dat deze het recht hadden vrij hun eeredienst uit te oefenen. Bovendien beschouwden velen de bezoldiging der geestelijken door den staat en het aandeel, dat hij heeft in hunne benoeming als een beletsel voor hunne volkomen onafhankelijkheid, die een zuiver systeem van godsdienstige vrijheid eischt. Ook kwam men er tegen op als belastingbetalende burger te moeten bijdragen in de kosten van kerkgenootschappen, wier arbeid men een struikelblok in plaats van een stuwkracht op den weg van den vooruitgang achtte. Bij al die geestesstroomingen kwam nu bij niet weinigen de tegenzin tegen de roomsche kerk, omdat zij, onder de derde republiek na 1870, haar ijver en trouw verpandde aan anti-republikeinsche agitatie. Velen kwamen er zelfs van lieverlede toe om in de kerk eene vijandin van de republiek te zien en op tegenweer bedacht te zijn.

Jules Ferry opende als het ware den strijd door zijn onderwijswet van 18 Maart 1880. Daarin luidde het befaamde artikel 7: „Nul n'est admis à diriger un établissement d'enseignement public ou privé, de quelque ordre qu'il soit, ni à y donner l'enseignement, s'il appartient à une congregation religieuse non autorisée". In 't bijzonder had deze minister daarbij de Jezuïeten op het oog. De senaat verwierp echter den 10^{en} Maart 1880 dit artikel. De regeering antwoordde daarop met de decreten van 29 Maart, waarvan het eerste de ontbinding der Jezuïetenorde binnen den tijd van drie maanden beval en het tweede bepaalde dat binnen dienzelfden

tijd elke niet geautoriseerde orde nog autorisatie zou kunnen verkrijgen. Dit alles was echter slechts voorbereiding voor den strijd, die de steeds machtiger geworden linkerzijde onder het ministerie-Waldeck Rousseau tegen de congregaties en daarna tegen de kerk zou beginnen. Eerst in de wet van 1 Juli 1901, daarna in die van 4 December 1902, 17 Juli 1903 en 7 Juli 1904 werd de groote veldtocht tegen de congregaties op touw gezet. Geen congregatie mag, volgens de wet van 1901 van Waldeck Rousseau, optreden zonder een speciale autorisatiewet, die de voorwaarden bepaalt, waarop zij mag arbeiden. De bestaande congregaties moeten binnen drie maanden autorisatie vragen. In geval zij deze niet verkrijgen, moeten zij uiteengaan en hunne goederen worden geliquideerd. Geen geautoriseerde congregatie kan eenige nieuwe stichting in het leven roepen dan krachtens een decreet van autorisatie van den staatsraad. En de ontbinding van een zelfs geautoriseerde congregatie en de sluiting van een zelfs geautoriseerde stichting kunnen ten allen tijde door een besluit van den minister-raad geschieden.

Betroffen de wetten van 4 December 1902 en 17 Juli 1903 slechts betrekkelijk geringe wijzigingen, de Combes-wet van 7 Juli 1904 was er op uit om de congregaties geheel te vernietigen. Alle congregaties, die uitsluitend onderwijs geven, zouden binnen tien jaren ophouden te bestaan. Geen nieuwe autorisaties werden dus meer gegeven. Nieuwe leden mogen de bestaande niet meer opnemen; hunne noviciaten worden opgeheven met uitzondering van die welke bestemd zijn voor het onderwijzend personeel op fransche scholen in den vreemde, in de kolonies en in de landen van het protectoraat.

Was daarmede het gebied van het onderwijs van den invloed der geestelijke orden verlost, thans zou de kerk door den staat aan zichzelf worden overgelaten¹⁾. De band, die veertien eeuwen lang in

¹⁾ Zie over dezen strijd van roomsche zijde: *Les luttes présentes de l'Eglise*, Paris Beauchesne 1916, eene verzameling van artikelen uit het Jezuïeten-tijdschrift „*Études*”, verschenen van 1910—1912 en uitgegeven door Yves de Brière. Deel I bevat o.a. *La préservation de nos Eglises; la question congreganiste de Waldeck-Rousseau à Malvy; la situation religieuse et la question scolaire sous le ministère Poincaré*. Deel II bevat o.a.: *La politique religieuse de Pie X et l'Eglise de France pendant le Septennat du président Fallières; les groupements paroisseaux et les unions diocésaines; l'Union des Catholiques pour la défense de leurs droits; d'episcopat français et les élections de 1914*. Zie ook het verzamelboek: *l'episcopat français depuis le concordat jusqu'à la séparation (1802—1905)*, Paris 1907. Verder: *Les Fiches pontificales de Monsignor Montagnini*, Paris 1908. Alfred Baudrillart: *Quatre cents ans de Concordat*, Paris-Lille 1905.

Vooraf is te vergelijken: A. Briand: *La séparation, discussion de la loi (1914—1915)*, Paris 1908.

Frankrijk tusschen staat en kerk had bestaan, zou thans worden verbroken.

Combes, die op Goeden Vrijdag 1904 het beeld van den gekruisten Christus uit de rechtszalen en de openbare scholen had doen verwijderen ; die den oorlog tegen de congregaties ten einde gebracht had, zou nu nog in datzelfde jaar 1904 het ontwerp op de scheiding van staat en kerk doen samenstellen, dat in 1905 onder zijn opvolger Rouvier wet werd.

Op het oogenblik waarop de wet van 9 December 1905 op de scheiding van kerk en staat in Frankrijk tot stand kwam, verkeerden de drie eerediensten, de roomsche, protestantsche en joodsche met betrekking tot den staat in een bijzonderen toestand. Hunne dienaaren werden door hem betaald, maar de staat had dan ook zijn aandeel in hunne benoeming. De eeredienst zelf stond onder een speciaal politie-toezicht. De overige eerediensten waren in zooverre onderworpen aan een meer willekeurig politie-toezicht dat die slechts in hoofdtrekken was gereglementeerd door het decreet van 19 Maart 1859. Geen eeredienst, die niet door den staat was erkend, kon zijne samenkomsten houden dan met eene uitdrukkelijke autorisatie van het administratief gezag. Ongetwijfeld konden, volgens de wet van 30 Juni 1881, samenkomsten voor dien eeredienst vrij plaats hebben, maar altijd moest daaraan eene verklaring voorafgaan, zooals artikel 2 van de wet van 1881 die eischte. En zelfs kon sinds die wet geen niet-erkende eeredienst in het openbaar en voortdurend worden uitgeoefend dan met autorisatie van het gouvernement, in overeenstemming met het decreet van 19 Maart 1859.

Deze geheele verhouding nu werd veranderd door de wet van 9 December 1905. Toen kwam er scheiding tusschen staat en kerk. En deze kwam nog zeer overhaast.

Het ministerie-Waldeck Rousseau had den 1^{en} Juli 1901 de wet op de associaties en congregaties doen aannemen. Deze wet bood aan de anti-clericale partij een dubbel voordeel. In de eerste plaats kon zij daarmee de kloosters treffen, die zij treffen wilde en in de tweede plaats kon zij de orden, die zij wenschte te blijven toelaten, wettelijk regelen. Het scheen dan ook alsof zij tenminste voorloopig met de uitvoering dezer wet tevreden was. De aan de kerk vijandige strooming, die door het land ging, verleidde echter de regeering verder te gaan.

Van allerlei had daartoe in de laatste tien jaren medegewerkt. De kerk had haar hart eerst te zeer aan het nationalisme, in anti-republikeinschen geest, verpand om niet den schijn te wekken vijandig tegenover de derde republiek te staan. Journalisten als de Cassagnac en Drumont deden in dit opzicht veel kwaad. Daarbij kwam het onrecht, Dreyfus aangedaan, tegen wien de geheele priesterschap en de roomsche pers zich hadden gekant, ten slotte zoo goed als geheel op haar zondenregister neer. Behendig en volhardend trok de aan godsdienst en kerk vijandige geest, die door radicalisme

en socialisme werd gevoed, van een en ander partij om langzamerhand alle banden tusschen staat en kerk te verscheuren. Eene welkome aanleiding boden daartoe verschillende omstandigheden in 1904. De president van de republiek Loubet zou het bezoek van den koning van Italië te Parijs, te Rome gaan beantwoorden. Leo XIII protesteerde vóór, Pius X nadat dit bezoek had plaats gehad. De fransche regeering achtte zich hierdoor in die mate beleedigd, dat zij, althans tijdelijk, haren gezant bij den paus gelastte Rome te verlaten. Een nieuw voorval zette eveneens kwaad bloed. Le Nordez, bisschop van Dyon en Georg, bisschop van Laval, waren om hunne vrijdenkerij door den paus naar Rome geroepen om zich aldaar te verantwoorden. De fransche regeering liet dit echter niet toe en verbood hun hunne diocesen te verlaten. Toch gingen zij. De paus gaf daarop aan de fransche regeering in zeer hoffelijke doch besliste bewoordingen te kennen dat de uitoefening van het geestelijk gezag niet afhankelijk kon gemaakt worden van de inzichten der wereldlijke overheid en hij het gezag over de fransche bisschoppen niet uit handen mocht geven. Kort en ruw brak de fransche regeering als antwoord daarop de officieele betrekkingen met den paus af.

In zulk een geestelijke sfeer bevond zich minister Combes, toen hij zijn ontwerp op de scheiding van staat en kerk den 10^{en} November 1904 indiende. Een jaar te voren, namelijk in 1903, had hij, hoe anti-clericaal hij toen ook reeds was, verklaard dat die scheiding niet wél mogelijk was; nu eischte hij haar onder den toenemenden druk van het Frankrijk der revolutie tegenover het Frankrijk van Rome. Het was echter Combes, die zelfs de gewone beleefdheidsvormen tegenover de kerk en den heiligen stoel uit het oog verloor, niet geveven de wet te doen aannemen.

Zijn opvolger Rouvier zou dit doen. Den 9^{en} Februari 1905 dienden Rouvier, minister-president en minister van financiën, Delcassé, minister van buitenlandsche zaken, Étienne, minister van binnenlandsche zaken en Bienvenu Martin, minister van onderwijs, kunsten en eerediensten, hun ontwerp op de scheiding van de kerken en den staat in. De discussie liep van 23 Maart tot 3 Juli, toen de Kamer het met 341 tegen 233 stemmen aannam. Straks volgde de senaat en den 9^{en} December 1905 werd deze wet afgekondigd. Zij is, met het oog op de uitvoering, nog aangevuld met drie reglementen; het ééne van 29 December 1905 heeft betrekking op de inventariseeringen; het tweede van 19 Januari 1906 op de jaarwedden en verdere aanspraken der godsdienstleeraars; en het derde van 16 Maart 1906 op de openbare godsdienstoefeningen. Onder het hoofdstuk „beginselen” wordt in den eersten titel het doel van de wet aldus aangegeven: „De republiek verzekert de vrijheid van geweten. Zij waarborgt de vrije uitoefening van den eeredienst onder beperkingen, uitsluitend in het belang der openbare orde vastgesteld. De republiek erkent, salarieert, steunt geen enkelen eeredienst.”

In de scheidingswet is bepaald dat alle geldelijke steun van den staat aan de kerk een einde neemt ¹⁾. Ook wettigt zij in beginsel het eigendomsrecht van den staat, de departementen en de gemeenten op cathedralen, kerken, kapellen, tempels, synagogen, paleizen van aartsbisschoppen en bisschoppen, pastorieën en seminaries. Maar tevens zegt zij, dat zij gratis in gebruik blijven van de bestaande eerediensten, mits deze zich vervormen tot zoogenaamde „associations culturelles”.

Deze laatsten moeten, om zich te kunnen constitueren, 1. zich schikken naar de algemeene regels van den eeredienst, die zij willen uitoefenen ; 2. tot uitsluitend doel de uitoefening van dien eeredienst hebben ; 3. uit een bepaald aantal personen bestaan (zeven in gemeenten van minder dan 1000 inwoners ; 15 in die van 1000—2000 inwoners ; 25 in die daarboven) ; 4. zich schikken naar de bepalingen omtrent aangifte en openbare bekendmaking. Aan de associaties, die aldus aan de wettelijke voorschriften voldoen, moeten binnen een jaar, te rekenen van de afkondiging der wet, de roerende en onroerende goederen der menschen (bisschoppelijke huishouding), fabrieken, presbyteriale raden, consistories en andere publieke lichamen voor den eeredienst door hunne wettige vertegenwoordigers worden overgegeven. Eerstgenoemde nemen daarmede ook al de lasten en schulden, die er op drukken, over. Ook komen de reparaties der gebouwen te haren laste.

De wet geeft dan aan die associaties het recht ieders aandeel in de kosten van den eeredienst, dat bedoeld is in artikel 6 van de wet van 1 Juli 1901, te innen ; inzamelingen en collecten daarvoor te houden ; gelden in ontvangst te nemen, die voor godsdienstige ceremonies en kerkelijke diensten, voor de verhuur van banken en zetels, voor het onderhoud van voorwerpen, die bestemd zijn voor lijkdiensten in de gewijde gebouwen en voor versiering daarvan, worden betaald ²⁾. Zij kunnen ook een reserve-fonds oprichten voor het onderhoud van den eeredienst. Echter mogen de gelden uit dit

¹⁾ Art. 1. La République assure la liberté de conscience. Elle garantit le libre exercice des cultes sous les seuls restrictions édictées ci-après dans l'intérêt de l'ordre public.

Art. 2a. La République ne reconnaît, ne salarie ni ne subventionne aucun culte. En conséquence, à partir du 1er janvier qui suivra la promulgation de la présente loi, seront supprimées des budgets de l'Etat, des départements et des communes, toutes dépenses relatives à l'exercice des cultes.

²⁾ Art. 19, 7e lid : Les associations pourront recevoir, en outre des cotisations prévues par l'art. 6 de la loi du 1er juillet 1901, le produit des quêtes et collectes pour les frais du culte, percevoir des rétributions ; pour les cérémonies et services religieux même par fondation ; pour la location des bancs et sièges ; pour la fourniture des objets destinés au service des funérailles dans les édifices religieux et à la décoration de ces édifices.

fonds voor geen ander doel worden gebruikt. Ook mag het bedrag dier reserve voor associaties en vereenigingen, die meer dan 5000 francs inkomen hebben, niet meer bedragen dan het drievoudige van de gemiddelde jaarlijksche uitgaven voor de kosten van den eeredienst, berekend naar de vijf laatste godsdienstoefeningen. Voor associaties beneden de 5000 francs inkomen, is het bedrag van de reserve vastgesteld op het zesvoudige van genoemd gemiddelde¹⁾. Behalve deze algemeene reserve staat het haar vrij nog een speciaal reserve fonds op te richten voor den aankoop, de inrichting, de versiering of reparatie van onroerende of roerende goederen, die dienen voor hare behoeften. Daarbij is echter de beperkende bepaling opgenomen, dat de fondsen dier reserve moeten worden gedeponeerd „à la caisse des dépôts et consignations”²⁾.

Tegenover deze gunstige beschikkingen ter zake van het oprichten van reserve-fondsen, zij het met zekere beperkingen, staat het voor de associaties en vereenigingen nadeelige verbod der aanvaarding van legaten of erfenissen. Daardoor heeft de regeering willen voorkomen dat het bezit in de doode hand zou toenemen. Bovendien staan zij onder strenge financieele contrôle. Zij moeten al hunne ontvangsten en uitgaven geregeld boeken en jaarlijks een financieele verantwoording over het afgelopen jaar doen. Tevens zijn zij verplicht daarbij een inventaris van hunne roerende en onroerende goederen over te leggen. De geldelijke contrôle over een en ander wordt uitgeoefend door het bestuur der registratie en de algemeene inspectie van het departement van financiën³⁾. Zoo was er wèl voor gezorgd dat de associaties geen kassen zouden vormen tot andere

¹⁾ Art. 22a : Les associations et unions peuvent employer leurs ressources disponibles à la constitution d'un fonds de réserve suffisant pour assurer les frais et l'entretien du culte et ne pouvant en aucun cas recevoir une autre destination : le montant de celle réserve ne pourra jamais dépasser une somme égale, pour les unions et associations ayant plus de cinq mille francs (5,000 francs) de revenu, à trois fois et, pour les autres associations, à six fois la moyenne annuelle des sommes dépensées par chacune d'elles pour les frais du culte pendant les cinq dernier exercices.

²⁾ Art. 22a : Indépendamment de cette réserve, qui devra être placée en valeurs nominatives, elles pourront constituer une réserve spéciale dont les fonds devront être déposés, en argent ou en titres nominatifs, à la caisse des dépôts et consignations pour être exclusivement affectés, y compris les intérêts, à l'achat, à la construction, à la décoration ou à la réparation d'immeubles ou meubles destinés aux besoins de l'association ou de l'union.

³⁾ Art. 24 : Les associations et les unions tiennent un état de leurs recettes et de leurs dépenses ; elles dressent chaque année le compte financier de l'année écoulée et l'état inventorié de leurs biens, meubles et immeubles. Le contrôle financier est exercé sur les associations et sur les unions par l'administration de l'enregistrement et par l'inspection générale des finances.

doeleinden dan voor de uitoefening van den eeredienst. Het was den radicalen niet genoeg de inkomsten voor de bedienaren van den godsdienst in te houden, ook de associations culturelles, die de regeering wenschte dat werden gevormd om den eeredienst in de kerkgebouwen gaande te houden, mochten niet financieel sterk worden. Zij moesten in dit opzicht klein en zwak blijven. Wat elke andere vereeniging, die aan de wettelijke bepalingen zich houdt, geoorloofd was, werd deze associaties verboden. Op dit punt kwam het sterkst de geest van vijandschap tegen de kerken uit.

Een schrale vergoeding tegenover die geldelijke gebondenheid leverde de vrijheid der associaties om zich tot een bond te vereenigen op de wijze als is aangegeven door artikel 7 van het decreet van 16 Augustus 1901. Daardoor werd ongetwijfeld de mogelijkheid geopend, dat de kerkelijke organisatie, wat betreft de combinatie der parochies in één diocese, ook door middel van de wet van 1905 bewaard bleef¹⁾. Maar het voordeel er van was voor de regeering niet minder groot, daar nu deze bond op een bepaalde plaats, waar men onwillig was een associatie te stichten en dus het kerkgebouw niet voor den eeredienst verkreeg, dit laatste tot dit doel kon verwerven. In zooverre was deze zoogenaamd vrijgevige bepaling geheel in het belang van de vijandige meerderheid.

Het is dan ook geen wonder dat alles saamgenomen de paus tegen deze wet hevig protesteerde. Hij zag met scherpste van blik dat het den ontwerper niet alleen te doen was met Rome te breken, maar ook de kerkelijke eenheid op te offeren, waar het zelfs mogelijk zou worden in ééne gemeente verschillende associaties op te richten. Hij gaf dan ook tegen de wet eerst de encycliek Vehementer van 11 Februari 1906 en daarna de encycliek Gravisimo van 10 Augustus 1906. Leverde de eerste een theoretisch betoog tegen het principe van de scheidingswet, de laatste verbod den bisschoppen canonieke en wettelijke associaties op te richten. In eerstgenoemde encycliek protesteerde de paus tegen de wet,

¹⁾ Briand lichtte als rapporteur deze bepaling aldus toe: „Il n'eût été ni juste, ni loyal de refuser aux associations culturelles la faculté de s'organiser selon des formations qui tiennent aux règles essentielles de l'Eglise et à sa constitution même. C'eût été faire obstacle à l'exercice de la religion et, par là, porter la plus grave atteinte à la liberté des consciences. L'eglise catholique en effet n'est pas seulement divisée en paroisses, elle l'est aussi en diocèses. Cette dernière formation, pour subsister, implique forcément, au profit des associations paroissiales, le droit de se fédérer par region diocésaine. Or, tous les diocèses sont reliés hors de France par une direction unique bien autrement redoutable que celle qui pourrait leur venir de l'association nationale. Alors, à quoi servirait-il d'interdire celle-ci, et comment le pourrait-on? D'autre part, les religions protestante et israélite ne peuvent pratiquement fonctionner qu'à condition de posséder un organe central.

omdat het beginsel, dat er aan ten grondslag ligt, namelijk dat de staat geen eeredienst moet erkennen, hoonend is voor God. Ook achtte hij haar in strijd met de godsdienstige vrijheid der roomschen, waar zij het beheer en de voogdij over den openbaren eeredienst niet aan de geestelijkheid toekent, die op goddelijke wijze door den Verlosser is aangesteld, maar aan eene associatie van leeken. „Wij protesteeren plechtig en met alle kracht tegen de aanneming en afkondiging van deze wet, en verklaren dat zij nooit kan worden aangehaald tegen de niet-te-verjaren en onveranderlijke rechten der kerk om deze ongeldig te maken.”

In de tweede encycliek „Gravissimo” verklaarde Pius X dat de „associations cultuelles”, zooals de wet ze voorschrijft, nooit kunnen worden gevormd zonder heilige rechten te krenken, die steeds aan de kerk toebehooren. Hij verzet zich daarin bovendien tegen den middenweg, dien het fransche episcopaat meende te kunnen bewandelen. Op eene vergadering van 31 Mei 1906 hadden namelijk de fransche bisschoppen met eene meerderheid van 22 stemmen, een ontwerp-statuten voor de associaties gereed gemaakt, die den naam zouden krijgen van „associations fabriciennes” en „unions d’associations fabriciennes”, welke tevens canonieke en wettelijke associaties zouden zijn en die aan den roomschen eeredienst het recht gaven zich overeenkomstig het canonieke recht en de wet van 9 December 1905 te organiseeren. Hiermede meende men de moeilijke klip van de *associations cultuelles* te hebben omzield. Maar Pius X verbood in genoemde encycliek ook dezen vorm van associaties. Op het roomsche standpunt was dit volkomen consequent.

Om een indruk te geven van hetgeen de roomsche kerk, tengevolge van de wet van 9 December 1905 en de daarna gevolgde houding van paus Pius X, verloor, herinneren wij er aan dat het laatste budget der fransche republiek aan loopende uitgaven voor den roomschen eeredienst een bedrag van 35.000.000 francs vermeldde. Na een jaar tijds ontving men dit niet meer. Wat de gebouwen betreft, werden de paleizen, die tot hier toe door de bisschoppen en andere hooge waardigheidsbekleeders der kerk bewoond werden, en die eigendom van den staat, maar huur- en belastingvrij waren, ontruimd. Hetzelfde geschiedde met de woningen der lagere geestelijkheid, die aan de gemeenten toebehoorden, en met de priesterseminaries, die nationaal eigendom waren, maar kosteloos ten dienste der kerk waren afgestaan. De waarde van hetgeen de staat alles tezaam genomen aan de roomsche kerk in Frankrijk placht uit te keeren, wordt geschat tusschen de 350 en 400 millioen francs. Deze gaf men dus prijs, toen men weigerde tot de vorming van onafhankelijke cultus-associaties over te gaan, die het gratis-gebruik dier gebouwen hadden kunnen krijgen. Bij dezen stand van zaken zag de wetgever zich genoopt enkele nieuwe maatregelen te treffen. Dit is geschied bij de wet van 2—3 Januari 1907. Hierbij wordt bepaald

dat de goederen der kerkelijke stichtingen, die vóór 9 December 1906 niet waren opgevraagd door de associaties, in de wet van 1905 bedoeld, vervallen aan de algemeene inrichtingen van liefdadigheid. Verder dat na eene maand de tegemoetkomingen van rijkswege aan de geestelijken ophouden. En eindelijk dat, ook bij gebreke van wettelijke associaties voor den eeredienst, de kerkgebouwen, bestemd voor den eeredienst, met hun meubilair, ter beschikking blijven van de leeken en de geestelijken. Zelfs geeft de wet den weg aan, waarlangs het mogelijk is deze in gebruik te krijgen, zonder vorming van associaties in den zin van de wet van 1905. Wij lezen toch in artikel 5 dier wet : „La jouissance gratuite (des édifices affectés à l'exercice du culte ainsi que les meubles les garnissant) en pourra être accordée, soit à des associations culturelles constituées conformément aux art. 18 et 19 de la loi du décembre 1905, soit à des associations formées en vertu des dispositions précitées de la loi du 1er juillet 1901 pour assurer la continuation de l'exercice public du culte, soit aux ministres du culte dont les noms devront être indiqués dans les déclarations prescrites par l'art. 25 de la loi du 9 décembre 1905.” Het gratis-gebruik der gebouwen kan dus, behalve door de associaties voor den eeredienst van 1905 (die echter niet zijn gevormd), ook verkregen worden door gewone associaties volgens de wet van 1901 of door individueele priesters, die een desbetreffende verklaring afleggen. Ook deze concessie is echter practisch van weinig betekenis gebleken, omdat de geestelijkheid in het algemeen vrijwel ongenegen was aan den door den staat gehandhaafden eisch te voldoen om reparaties van allerlei aard, kosten van verzekering en dergelijke voor het onderhoud voor hare rekening te nemen. Zij is van oordeel dat dit de plicht der plaatselijke gemeenten blijft.

Men is er dan ook van die zijde toe gekomen om de oude gebouwen eenvoudig te laten voor wat zij zijn en nieuwe uit eigen middelen op te richten. Tot dit laatste zijn maatschappijen in aandeelen opgericht en reeds is de bouw van nieuwe kerken en woningen voor geestelijken in vollen gang. In zooverre komt de wet van 1905 hun tegemoet dat zij hiertoe de vrijheid laat, terwijl onder het concordaat altijd de goedkeuring door den staat van het bouwen van kerken en kapellen noodig was. Het gevolg derhalve van de scheidingswet op dit punt is dat de oude, schoone gebouwen ongebruikt staan en de staat ze, voor zoover zij bouwvallig worden, moet sluiten of afbreken, en dat, ten koste van veel geld, overal nieuwe worden opgericht. Want tegenover de protestanten en joden, die van de wet van 1905 gebruik maken, associaties voor den eeredienst hebben gevormd, en derhalve rustig voortgaan hunne kerken en synagogen te gebruiken, terwijl zij zelf de onderhoudskosten dragen, staat de in Frankrijk zoo goed als volkskerk te noemen roomsche kerk, die weigert datzelfde te doen en wier legio kerken en woningen voor geestelijken dus gedoemd zijn ruïnes te

worden, terwijl overal nieuwe gebouwen, met groote geldelijke opofferingen, verrijzen.

Die geldelijke opofferingen zijn natuurlijk te grooter, nu men ook uit particuliere bijdragen de geestelijken moet onderhouden. Daartoe heeft men den zoogenaamden cultuspenning ingesteld, dat wil zeggen een taxe bepaald voor elk der leeken, als bijdrage voor de jaarwedden der geestelijken. In hoeverre de verwachtingen, die de kerk dien-aangaande koestert, zullen worden vervuld, moet de toekomst uitwijzen. Moeilijkheden zullen daarbij niet uitblijven. Het is zeer de vraag of de offervaardigheid, die aanvankelijk zich uitte, zal blijven. De kardinaal Lecot in het departement Gironde schijnt dit reeds te hebben gevoeld en daarom op het denkbeeld gekomen te zijn om in zijne diocese eene associatie te vormen, die aan de betalende leeken een soort medebeheer verzekert in de geldelijke aangelegenheden. Hij meende dat daardoor de lust tot offervaardigheid zou toenemen. Het bleek dat hij goed had gezien. De mid-delen vloeiden ruimer en verschillende andere bisschoppen volgden dan ook zijn voorbeeld. Maar de paus, die er ijverig voor waakt dat niet onder eenigerlei vorm de wettelijke associaties in de kerk eene plaats krijgen, veroordeelde ook deze associaties, als zijnde verkapte eeredienst-associaties van de wet van 1905. En minister Briand, die van zijn standpunt vreesde dat wanneer het systeem-Lecot doorging, van lieverlede langs indirecten weg associaties voor den eeredienst tot stand zouden komen, verklaarde het met 's pausen opvatting eens te zijn en de associaties van Lecot te beschouwen als associaties voor den eeredienst. In de practijk mislukte dientengevolge het goede doel, dat Lecot zich had voorgesteld.

Behalve de geldelijke moeilijkheden, die de scheidingswet de kerk heeft berokkend, is het bezwaar gekomen om den geestelijken stand behoorlijk op peil en voltallig te houden, nu zijne inkomsten zeer onzeker werden. Voor de lagere geestelijkheid moge het aangenaam zijn vrijer tegenover de vroeger zoo oppermachtige bisschoppen te staan, nu dezen zelf volkomen aan den heiligen stoel zijn onderworpen, aan den anderen kant zijn zij er financieel veel slechter aan toe. Vandaar dat velen hunner hebben opgericht eene „alliance des prêtres ouvriers”, die allerlei aanwijzingen geeft voor het maken van bijverdiensten door middel van vakarbeid, als: dien van boekbinder, drukker, schrijnwerker, photograat, borduurder, horlogemaker, en vooral van vruchtenteler en veefokker. Maar de bisschoppen steunen deze zoogenaamde arbeidersbeweging onder de lagere geestelijken niet en het is dus zeer de vraag of zij het aantal op behoorlijk peil zal kunnen houden. Zoo niet, dan zijn nog meer vacatures te wachten; zoo ja, dan loopt langzamerhand het geestelijk gehalte gevaar te verzwakken. Bovendien zijn de moeilijkheden om het aantal priesters compleet te houden, zeer ernstig verzaamd door de menigvuldige aanvragen om pensioen, eerst na de afkondiging der scheidingswet, en vervol-

gens na die der encyclieken „Pascendi” en „Lamentabili”, die het modernisme veroordeelden en de geestelijkheid den anti-modernisteneed voorschreven. Door dit alles is te vreezen dat er eenerzijds een groot tekort aan geestelijken komt en anderzijds het peil van hen daalt.

Tegenover dit alles staat tot op zekere hoogte het voordeel van meerdere vrijheid der kerk. Ten minste tegenover den staat. Men heeft nu volledige vrijheid van vergadering, van benoeming, van bepaling van de grenzen van kerkelijke territoirs, van drukpers en spreken. Alle in dit opzicht bindende bepalingen van het concordaat zijn vervallen. In zooverre heeft de kerk tegenover den staat gewonnen. Ook bezit de kerk thans het voordeel dat zij de besten harer geestelijken kan benoemen tot bisschoppen en pastoors, terwijl vroeger, toen de staat de benoeming in handen had, dikwijls mannen, die in menig opzicht zijne werktuigen waren en intellectueel niet hoog stonden, als zoodanig werden aangewezen. Maar des te afhankelijker is de kerk in Frankrijk van Rome geworden. Met de gallicaansche kerk met hare vrijheden is het voor goed gedaan. Nu de staat haar losliet, waren hare eens zoo trotsche kerkvorsten gedwongen voor den paus te buigen en zich geheel aan hem te onderwerpen. Dit is de groote winst, die de heilige stoel door de scheidingswet heeft behaald. Haar internationalisme deed een belangrijken stap vooruit.

Zij heeft nog een ander voordeel van de daden van radicalen en socialistten. Daaruit bleek steeds duidelijker dat het dezen niet maar te doen is om de kerk, doch tevens om den godsdienst te treffen. Het randschrift der munten : „Dieu protège la France” moest vervangen worden door : „Liberté, égalité, fraternité”. In de openbare ziekenhuizen werden geene liefdezusters meer toegelaten. De kruisbeelden op den publieken weg moesten verdwijnen. In de schoolboeken mocht zelfs niet meer over de onstertelijkheid der ziel worden gesproken. En het hoogtepunt bereikte dit alles in de bravour van minister Viviani : „Nous avons arraché les consciences humaines à la croyance. Lorsqu’un misérable, fatigué du poids du jour, ployait les genoux, nous l’avons relevé, nous lui avons dit que derrière les nuages il n’y avait rien que des chimères. Ensemble, et d’un geste magnifique, nous avons éteint dans le ciel des lumières qu’on ne rallumera plus.”

Welnu ! zulke onbezonnen en vijandige daden en zulk een overmoedige taal moeten reactie wekken. Zij loopen ter slotte te pletter tegen de onuitroeibare behoefte in ’s menschen hart aan godsdienst en eeredienst. In dit opzicht zullen de lessen, die Frankrijk zelf in het verleden heeft ontvangen, doch niet geleerd, zich herhalen. En middelerwijl zit de Curie niet stil. Voortdurend bleef zij er op uit om, begunstigd door de anti-clericale staatkunde der regeering, het fransche episcopaat en de fransche kerk een internationaal karakter te geven. Dit streven had in dit opzicht reeds een gunstig ge-

volg, dat de nieuwe bisschoppen meer onderdanig aan Rome waren, dan de vroegere aan de regeering waren geweest, en het fransche episcopaat zich in de jaren 1904—1914 steeds meer één met den heiligen stoel betoonde. Deze laatste maakte daarvan een zeer gewenscht gebruik. Zoo verscheen 31 December 1909 uit Rome een schrijven, waarin den franschen bisschoppen werd bevolen iedere vijf jaar aan den paus een rapport te zenden omtrent den toestand hunner diocesen, kennelijk met het doel om aldus tot eene betere organisatie van de kerk te komen, die haar van zelf tot meerder onderworpenheid aan Rome brengt.

Ook met betrekking tot den staat schenen gedurende den grooten oorlog langzamerhand voor den heiligen stoel betere dagen aan te breken. In 1917 was het een jood en radicaal senator Lazare Weiller, die de aandacht vestigde op het gewenschte van een nieuw officieel contact van de regeering met den paus. Hij was van oordeel dat de officieuze tusschenpersonen, die sinds de breuk met Rome aldaar in betrekkelijk grooten getale aanwezig waren, de fransche zaak meer benadeelden dan dienden; dat verder het fransche protectoraat in het oosten meer en meer bedreigd werd door ondernemingen van vijanden en concurrenten, en dat de terugkeer van Elzas en Lotharingen onder Frankrijk, terwijl zij nog verkeerden onder het concordaat van 1801, den staat voor onoverkomelijke moeilijkheden zou plaatsen, indien de breuk met den heiligen stoel bleef bestaan. Die stem vond bij velen weerklank en de paus, die hoe langer zoo meer overtuigd werd van de nederlaag der centrale mogendheden, scheen ook begeerig naar verzoening. Clemenceau beschouwde de hervatting van de betrekkingen met Rome nog wél „een droom”, maar Millerand liet zich reeds voorzichtiger uit en zeide: „Op den dag, waarop het nationaal belang zal eischen dat de banden met Rome worden hersteld, zullen wij openlijk aan het parlement voorstellen daaromtrent eene beslissing te nemen; dit is het eenige procédé, dat met de waardigheid van de republiek overeenkomt.” Intusschen werd de verhouding steeds beter. Clemenceau benoemde in 1919 voor de bisdommen Metz en Straatsburg twee personen, die hij wist dat aan Rome aangenaam waren en de paus ratificeerde spoedig de keuze der fransche regeering. Toen den 16en Mei 1920 de canonisatie van Jeanne d'Arc te Rome met groote plechtigheid werd gevierd, assisteerde Hanotaux bij de ceremonie in hoedanigheid van buitengewoon gezant van de republiek. Den 11en Augustus van dat jaar belastte de heilige stoel op zijn beurt een franschen monnik met de administratie van een deel van Marokko onder fransch protectoraat, als gedelegeerd vicaris, die tot dat tijdstip toe aan een Spanjaard was opgedragen geweest. Eindelijk werd op dit alles de kroon gezet, toen de fransche kamer den 20en November 1920 de credieten toestond voor het herstel van het gezantschap bij het Vaticaan. Niettegenstaande de senaat vervolgens draalde met zijne beslissing, benoemde Briand

den 16en Mei 1921 den heer Jonnart tot gezant bij den heiligen stoel. Met opzet had de minister hiertoe een senator, die als linksch man niet verdacht kon worden van clericalisme, voor dezen post in aanmerking doen komen, om alzoo den tegenstand van den senaat te overwinnen. Na zeven maanden dralen gelukte dit. Den 16en December 1921 keurde de senaat het besluit der regeering goed. Inmiddels had de heer Jonnart zijne geloofsbrieven reeds aan Benedictus XV overhandigd en was Monseigneur Cerretti te Parijs als apostolisch nuntius werkzaam. Zoo was dan de breuk geheeld, waarvan de republiek eerlang een belangrijk voordeel zou behalen. Den 18en Januari 1924 toch deed paus Pius XI de encycliek *Maximam* uitgaan, waarin hij aan de fransche bisschoppen schreef: „Niets willende nalaten, voor zoover ons, met behoud van de heilige rechten en de eer van God en Zijne kerk mogelijk is, om de fransche kerk een wettigen grondslag te geven, alsmede ook om, gelijk men kan hopen, bij te dragen tot een meer volkomen pacificatie van uwe natie, die ons zeer dierbaar is, besluiten en verklaren wij, dat, althans bij wijze van proef, de „associations diocésaines” kunnen worden toegelaten, die door de hierbij gevoegde statuten worden beheerscht”. Deze verklaring was wèl de grootste overwinning, die de republiek tegenover den heiligen stoel in de laatste drie jaren te boeken had.

Daartegenover had echter ook de curie harerzijds niet stil gezeten om verschillende voordeelen te behalen. In 1922 begon Monseigneur Marmaggi en in 1923 Monseigneur Filippi, beiden als gezanten van den heiligen stoel, in weerwil van de rechten van Frankrijk, officieele en directe samensprekingen met het Turksche gouvernement te Constantinopel en Angora. In China accrediteerde de paus bij de regeering te Peking een italiaanschen bisschop, Monseigneur Constantini, met den titel van apostolisch gedelegeerde, hoewel het Vaticaan zich eerst had verbonden, slechts een „visiteur” te zenden. Ook had Pius XI den 3en Mei 1922 den zetel van het werk „Propagation de la Foi” van Lyon naar Rome overgebracht, waardoor de leiding van deze belangrijke vereeniging van nationale in internationale handen overging. En eindelijk zette de paus als het ware de kroon op dit werk door daags na de bezetting van de Roer officieel een italiaansch prelaat, Monseigneur Testa, een onderzoek op te dragen naar de streken, waar de fransche troepen waren gelegerd. Tevens moest hij aan de bewoners geestelijke en zelfs geldelijke hulp verleen.

Dit alles had hen, die toch reeds tegenstanders van het herstel van het gezantschap waren, in die mate verbitterd, dat, toen bij de verkiezingen van Mei 1924 de radicale partij de winnende was geworden, op het program van de nieuwe regeering de opheffing van het gezantschap bij den paus werd geplaatst. De tegemoetkomende houding van het Vaticaan op 18 Januari 1924 in de encycliek *Maximam* had haar niet kunnen bevredigen. De minister-president

Herriot, getrouw aan de door het kartel voorgestane afschaffing der ambassade bij het Vaticaan, stelde haar dan ook voor. Zijn moeilijkste tegenstander in de Kamer was Briand, die de politiek der regeering in 't algemeen goedkeurde en haar prees, omdat zij Frankrijk uit de gevaarlijke vereenzaming heeft verlost, maar wél vóór de handhaving van het gezantschap bij den paus moest spreken, omdat hij zelf in 1921 tot het herstel daarvan had medegewerkt. Hij meende dat Frankrijk overal moet zijn waar internationaal leven is, en dat het Vaticaan een geestelijke kracht is, zonder welke de democratie in Frankrijk het niet kan stellen. Herriot bestreed hem met de herinnering aan de houding van den paus gedurende den oorlog, toen hij Italië trachtte te verhinderen aan Frankrijk's zijde te strijden en zweeg tegenover België's martelaarschap. Waar het Vaticaan zich aldus stelde op politiek standpunt, meent de fransche regeering zich gerechtigd hetzelfde te doen. Bovendien had de paus door de verplaatsing van den zetel van de vereeniging „Propagation de la Foi” van Lyon naar Rome Frankrijk beroofd van een belangrijke bron van invloed ¹⁾. Ook herinnerde hij aan de scherpe aanvallen van den laatsten tijd op de wet nopens de scheiding van kerk en staat en eindigde met de verzekering, dat de volkomen scheiding van de wereldlijke en geestelijke macht en de onafhankelijkheid van den staat de grondslagen moeten zijn van de toekomstige maatschappij. Daarom dient een einde te worden gemaakt aan de ambassade bij den heiligen stoel. In de Kamer won Herriot het pleit. Op 2 Februari 1925 verwierp zij met 314 tegen 250 stemmen het voorstel om het artikel, dat de afschaffing van den post voor het gezantschap bij het Vaticaan inhoudt, terug te zenden naar de Kamer-commissie, nadat de rapporteur Henry Simon had verklaard, dat die verwijzing de handhaving der ambassade zou beteekenen. Het zooeven vermelde votum stond dus met afschaffing gelijk. Intusschen was er, met het oog op het nog bestaande concordaat in zake Elzas-Lotharingen, een post op de begrooting van 58.000 fr. voorgesteld en aangenomen voor een vertegenwoordiger dier provincies bij den paus, een chef de mission met twee ambtenaren. In schijn was dus eigenlijk het gezantschap slechts afgeschaft, want deze chef de mission, officieel alleen voor Elzas-

¹⁾ Ionnart, de voorlaatste gezant van Frankrijk bij den heiligen stoel, heeft daarna deze toelichting van de zaak gegeven, dat de fransche commissies de voor de missies bestemde bijdragen blijven ontvangen en dus niet worden opgeheven, maar de centralisatie en de verdeling van de in de geheele wereld, ten bate van de missionarissen van alle landen opgebrachte bijdragen, naar Rome worden overgebracht. Dit was geschied op initiatief van de bisschoppen der Vereenigde Staten, na gedachtenwisseling met de Spaansche, Italiaansche, Duitsche en Nederlandsche bisschoppen. Als dit niet gebeurde, vreesde men dat de jaarlijksche bijdragen zouden vermindere.

Lotharingen aangesteld, zou wèl zorgen de belangen van geheel Frankrijk te behartigen. Maar zelfs zoover kwam het niet. Want na den val van Herriot, als minister-president, kort daarna en het optreden van het kabinet Painlevé, behield Briand, als minister van buitenlandsche zaken, het gezantschap bij den paus. De heer Doucet bleef te Rome rustig op zijn post. De radicale losmaking van de banden tusschen staat en kerk gelukt voorshands in Frankrijk niet.

HOOFDSTUK XIII.

De engelsche staatskerk.

Onder de angelsaksers had de kerk van den beginne af aan een beteekenis, die verre boven het religieuze leven uitging. Zij vormde namelijk den grondslag voor geheel het nationale leven. Want het volk, verdeeld als het was in onderscheidene staten, de heptarchie of de zeven rijken: Kent, Sussex, Wessen, Essex, Northumberland, Oost-Anglië en Mercia, bezat in de kerk uitsluitend zijne eenheid. Zij zorgde er voor dat de samenhang tusschen de verschillende, soms zeer heterogene deelen, bewaard bleef. En zij kon dit van wege haren stevigen bouw en van wege haar nationaal karakter. Van meet aan toch droeg zij een eigen stempel en was zij atkeurig van vreemde invloeden, en als deze op haar inwerkten, maakte zij ze gewoonlijk dienstbaar aan hare eigene belangen. Dientengevolge kon zij terecht eene nationale kerk worden genoemd. En zij was dit te meer, waar zij de beste volkstradities bewaarde; de toevlucht der ongelukkigen bleef en ten allen tijde een behoorlijk tegenwicht kon leveren tegen despotieke neigingen bij sommige vorsten. Zelfs toen straks de Normandiërs het land veroverden, vlocht zij een band tusschen veroveraars en veroverden en hielp zij alzoo het meest de rustige ontwikkeling der natie verzekeren.

In zooverre heeft de kerk in Engeland meer voor de nationale eenheid gedaan dan welke vorst ook. Reeds ten deele in de achtste en tiende, maar vooral in de elfde eeuw leverde de hoogere clerus het bewijs van haar nationale beteekenis. Aan het oorspronkelijk gemeenteverband sloot de organisatie der kerk aan. Haar arbeid versterkte den nationalen zin. Vooral haar komt de eer van het scheppen eener inheemsche letterkunde toe.

In het begin was zij zoo goed als autonoom. Zonder inmenging van den koning kwamen de kerkelijke verordeningen tot stand. Zelfs ging de benoeming der bisschoppen grootendeels buiten hem om. Slechts de vorstelijke residenties maakten hierop eene uitzondering. In de synoden konden de vorsten en de Ealdermen verschijnen, zonder dat zij echter aan de beraadslagingen mochten deelnemen. Daartegenover was de macht der geestelijkheid in wereldsche aangelegenheden zeer groot. Zij had haar eigen recht-